

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОНДАУРОВА ХРИСТИНА ВАДИМІВНА

УДК 811.124.04

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЛАТИНСЬКОМОВНИЙ ЗАКОНОДАВЧИЙ ДОКУМЕНТ: ВІД
ПАПСЬКОЇ БУЛЛИ ДО ГЕТЬМАНСЬКОГО УНІВЕРСАЛУ**

Спеціальність 10.02.14 – класичні мови. Окремі індоєвропейські мови

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Х. В. Кондаурова

Науковий керівник – Миронова Валентина Миколаївна, кандидат
філологічних наук, доцент

Київ –2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАТИНСЬКОМОВНОГО ЗАКОНОДАВЧОГО ДОКУМЕНТА.....	19
1.1. Законодавчий документ як знакова система.....	19
1.2. Знак як спосіб передачі інформації.....	30
Висновки до Розділу 1.....	67
РОЗДІЛ 2. ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ЗАКОНОТВОРЧОСТІ ЄВРОПИ VIII – XVII СТОЛІТТЯ.....	70
2.1. Характеристика законодавчого акта як історичного акта.....	70
2.2. Класифікація законодавчих актів.....	85
2.3. Різновиди та структура законодавчих актів у процесі їх історичного розвитку.....	103
2.3.1. Папська булла як одна з основ документообігу Європи.....	106
2.3.2. Капітулярії як ключовий документ Франкського королівства.....	111
11	
2.3.3. Хартія як засіб забезпечення прав баронства в середньовічній Європі.....	114
2.3.4. Едикт як наслідування традицій римського класичного права.....	122
2.3.5. Декрет – законодавчий акт правителів Європи.....	124
2.3.6. Універсал у якості ключового документа гетьманської канцелярії.....	127
2.3.7. Привілей як особлива форма визнання шляхетських прав.....	130
Висновки до Розділу 2.....	135
РОЗДІЛ 3. МОВА ПРАВА ТА МОВА ЗАКОНУ.....	138
3.1. Мова права як окремий стильовий жанр.....	138
3.2. Прагматика мови права.....	149

3.3. Мова закону як засіб фіксування норм права.....	155
3.3.1. Мовно-стильові характеристики папських булл.....	158
3.3.2. Граматичні та мовно-стилістичні особливості капітуляріїв.....	162
3.3.3. Специфіка граматичних особливостей законодавчих документів: хартії, едикту, декрету, універсалу та привілею.....	166
Висновки до Розділу 3.....	177
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	183
ДОДАТОК А. Апробація результатів дисертації.....	194

АНОТАЦІЯ

Кондаурова Х. В. Латинськомовний законодавчий документ: від папської булли до гетьманського універсалу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.14 – класичні мови. Окремі індоєвропейські мови. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2017.

У дисертації здійснено комплексне мовно-стилістичне та структурне дослідження латинськомовного законодавчого документа Західної та Східної Європи VIII-XVII ст., який слугує цінним мовним та культурологічним матеріалом для ґрунтовного вивчення соціальних та історичних змін у тогочасній Європі. Латинськомовний законодавчий документ – це базис утворення та формування юриспруденції як науки. Основні положення та правила видання законодавчих документів були сформовані саме в епоху розквіту та функціонування латинської мови. Основи сучасної юридичної науки були закладені багато століть тому, ґрунтуючись на перших прикладах законодавчих документів, що функціонували в певні історичні епохи – законодавчих актах. Дане дослідження спрямоване на вивчення латинськомовних законодавчих документів різних періодів функціонування, зокрема їх основних класифікацій, структурних елементів, базових мовних особливостей.

Законодавчі документи можна класифікувати згідно багатьох параметрів: темпоральних, локаційних, історико-культурологічних, лінгвістичних. Латинськомовні законодавчі акти широко розповсюдилися

на теренах Західної та Східної Європи, зберігаючи структурні особливості первинного документа та набуваючи територіальних особливостей та характеристик. Саме ці локальні особливості стають об'єктом уваги науковців, тому що дають величезний матеріал для вивчення та дослідження змін, що відбувалися в певні проміжки часу на різних територіях.

Латинськомовний законодавчий документ – складна семіотична система з різними видами зв'язку між його компонентами, що має різнокодову структуру, характеризується нелінійним зв'язком і визначається як своєрідний гіпертекст та креолізований текст. Законодавчий документ – це об'єкт культури, оскільки завдяки законодавчим актам можна прослідкувати не лише зміни у мові, але й простежити за історичними змінами та змінами у всіх сферах життя певного територіального ареалу, тому латинськомовний законодавчий документ постає не лише як законодавчий документ, але й виступає в ролі історичних документів, у яких в юридичній формі зафіксовано постановку чи вирішення питань договірно-правового змісту між певними юридичними сторонами і зазначено безпосередньо чи опосередковано конкретного автора та адресата і який виконує роль одного з найважливіших типів документальних історичних джерел, структура яких відрізняється залежно від виду, ареалу функціонування та мети, з якою він був створений: папська булла складається з: інтитуляції, інскрипції, салютації, наррації, диспозиції, кораборації, датуму; Капітулярій: інтитуляції, салютації, інвокації, диспозиції, датуму. Хартія: інтитуляції, салютації, інвокації, диспозиції, датуму. Едикт: інтитуляції, наррації, інскрипції. Декрет: інтитуляції, наррації, кораборації, датуму. Універсал: інскрипції, інтитуляції, наррації та датуму. Привілей: інтитуляції, інскрипції, наррації, кораборації, датуму.

Законодавчий документ як особливий вид писемності та літератури розкриває можливість тлумачити мову, яка використана для його створення, як мову права, особливий стилістично та жанрово зумовлений вид літературної мови, що має певну специфіку правової сфери та підпорядковується її професійно-комунікативним потребам. Законодавчий текст на відміну від художнього зорієнтований на логічне, а не на емоційне сприйняття. Він лаконічний, стандартизований, позбавлений не тільки художньої виразності, а й авторської індивідуальності.

Ключові слова: законодавчий документ, латинськомовний законодавчий акт, папська булла, гетьманський універсал, правнича лінгвістика, мова права.

SUMMARY

Kondaurova K. Latin legislative document: from papal bulls to hetman's universals. – Manuscript.

A thesis for PhD degree in Philology, speciality 10.02.14. – Classic Languages. Some Indo-European Languages. Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The thesis contains a comprehensive linguistic and structural study of the Latin legislative document of the Western and Eastern Europe of the VIII-XVII centuries, which serves as a valuable linguistic and cultural material for a deeper study of the social and historical changes of the time of Europe. The Latin legislative document is the basis for the formation of jurisprudence as a science. The main provisions and rules for the publication of legislative documents were formed precisely in the era of prosperity and functioning of the Latin language. Fundamentals of modern legal science were laid down many centuries ago, based on the first examples of legislative documents that functioned in certain historical epochs – legislative acts. This study is aimed at studying the Latin legislative documents of different periods of operation, in particular their main classifications, structural elements, basic linguistic features.

In particular, legislative documents can be classified according to many parameters: temporal, locational, historical-culturological, linguistic. Latin legislation has spread widely across Western and Eastern Europe, preserving the structural features of the original document and acquiring territorial characteristics. It is these local features that become the object of the attention

of scientists, because they provide enormous material for studying changes that occurred at certain times in different territories.

The Latin legislative document is a complex semiotic system with various types of communication between its components, which has a multi-sketch structure, characterized by a non-linear relationship and is defined as a kind of hypertext and creolized text. Legislative document, namely its text, is an object of culture, because by means of legislative acts it is possible to follow not only changes in language but also to trace qualitative historical changes and changes in all spheres of life of a certain territorial area, therefore the Latin legislative document appears not only as a legislative document, but also serves as historical documents, in which the legal form of the fixing or resolution of issues of legal and contractual content between certain legal parties is recorded and indicated directly or poseredkovano specific author and recipient and which serves as one of the most important types of documentary historical sources, the structure of which varies depending on its type, area of operation and the purpose for which it was created. Therefore, the structure of the legislative document is as follows: the papal bulls consists of: intitulations, instigations, salutations, narrations, dispositions, cobra, date; Capitulation: intitulations, salutation, invasion, disposition, date. Chart: intitulations, salutations, inventions, dispositions, date. Edict: intitulations, narration, inquisition. decree: intitulations, narration, cobra, date. Universal: inquisition, intitulations, narration, and date. Privilege: intitulations, incitements, narrations, corruptions, dates.

Legislation – a special form of writing and literature reveals the possibility of interpreting the language used for its creation as a language of law, a special, stylistic and genre-specific type of literary language, which has a certain specificity of the legal sphere and is subject to its vocational and communicative needs. Legislative text, unlike artistic, focuses on logical rather

than emotional perceptions. He is concise, standardized, deprived not only of artistic expressiveness, but also of the author's individuality.

Key words: legislative document, Latin legislative act, papal bull, hetman's universal, legal language, language of law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Мосаковська Х. В. Структурно-семантичні особливості латинськомовних сфрагістичних написів // Мовні та концептуальні картини світу. Вип. 46 (3). К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. С. 42–48.
2. Мосаковська Х. В. Еволюція латинськомовного сфрагістичного напису // *Studia Linguistica*. Vol. IX. К.: ВД Дмитра Бураго, 2016. С. 99–103.

Статті в наукових виданнях України,

які входять до міжнародних наукометричних баз:

3. Кондаурова Х. В. Структура латинськомовного законодавчого документа (на матеріалі папських булл, капітуляріїв, універсалів та привілеїв) // Молодий вчений. Вип. №12 (52), грудень, 2017. С. 239–242.
4. Кондаурова Х. В. Специфіка граматичних та стилістичних особливостей мови права латинськомовних законодавчих документів // *Інтернаука*. № 5. 2018. С. 98–101.

Статті в іноземних наукових виданнях,

які входять до міжнародних наукометричних баз:

5. Мосаковська Х. В. Структурно-семантичні особливості латинськомовних сфрагістичних написів // *Science and Education a New Demension. Philology*. IV (20), Issue 85. Budapest, 2016. P. 40–42

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Мосаковська Х. В. Лінгвoseміотичні виміри латинських сфрагістичних написів // Актуальні проблеми сучасної медицини. VI (68). К., 2014. С. 212–214.

7. Мосаковська Х. В. Знак як спосіб передачі інформації. Вербальні та невербальні способи передачі інформації (на матеріалі сфрагістичних написів) // Мовні дисципліни в контексті розвитку сучасної вищої школи. Х., 2014. С. 125–126.

ВСТУП

Основи сучасної юридичної науки були закладені багато століть тому, ґрунтуючись на перших прикладах законодавчих документів, що функціонували в певні історичні епохи – законодавчих актах.

Сукупність усіх видів та форм законодавчих актів об'єднується в актове право, яке стає базисом для утворення різних видів канцелярій та певних видів новоутворень, які регулювали їхній обіг та стежили за їхнім розповсюдженням на території функціонування актів. Єдиним спільним каноном, що протягом багатьох століть об'єднував різний ареал існування законодавчих актів, була латинська мова.

Латинськомовний законодавчий акт вінчає період розквіту юридичного знання та формування основних ґрунтовних положень юриспруденції і стає одним з елементів дослідження історичних, соціальних, культурологічних змін у суспільстві.

Законодавчий акт постає об'єктом дослідження різноманітних галузей наукового знання. Зокрема, питанням функціонування законодавчих актів в рамках юриспруденції займалися: О. Ф. Скакун [129], Н. Я. Мяловицька [103], С. В. Поленіна [117], М. О. Теплюк [138], С. А. Авакьян [1], Ю. О. Тихомиров [139], І. В. Котелевська [70]: джерелознавства: Л. Ранке [123], В. В. Бездрабко [14], І. Н. Войцехівська [27], С. Ф. Павленко [107], М. Г. Палієнко [108]; лінгвістики: Н. В. Артикуца [6], С. А. Боголюбов [18], В. Б. Ісаков [54], Н. А. Власенко [25, 26], С. П. Кравченко [72], А. В. Красницька [73, 74], О. Ф. Юрчук [163], С. Е. Зархіна [49], А. Н. Шепелєв [155, 156], Т. Ендікотт [185], Дж. Бентам [16, 170], Г. Гарт [188], С. Соамс [199], А. Мармор [194, 195].

Актуальність зумовлена недостатньою вивченістю латинськомовних законодавчих документів різних періодів

функціонування, зокрема їх основних класифікацій, структурних елементів, мовно-стилістичних особливостей.

Зокрема, законодавчі документи можна класифікувати згідно багатьох параметрів: темпоральних, локаційних, історико-культурологічних, лінгвістичних. Латинськомовні законодавчі акти широко розповсюдилися на теренах Західної та Східної Європи, зберігаючи структурні особливості первинного документа та набуваючи територіальних особливостей та характеристик. Саме ці локальні особливості стають об'єктом уваги науковців, тому що дають величезний матеріал для вивчення та дослідження змін, що відбувалися в певні проміжки часу на різних територіях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в межах загальної наукової теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Мови й літератури народів світу: взаємодія та самобутність» (номер державної реєстрації 11 БФ 004-01), затвердженої Міністерством освіти та науки України.

Метою нашого дослідження є комплексний, системний, структурний та лінгвістичний аналіз текстів латинськомовних законодавчих документів.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки **завдань**:

- дослідити текст законодавчого документа як одного з різновидів креалізованого тексту та гіпертексту;
- скласифікувати печатки як засіб автентифікації законодавчого документа та дослідити виникнення нерозривного семантичного зв'язку між печаткою та документом, який вона засвідчує;

- розробити класифікацію латинськомовних законодавчих актів, що функціонували на територіях Західної та Східної Європи у VIII-XVII ст.;
- визначити основні структури, які характерні для різних видів латинськомовних законодавчих актів Західної та Східної Європи (папських булл, капітуляріїв, хартій, едиктів, декретів, універсалів та привілеїв);
- окреслити ареальні особливості структури різних видів формулярів законодавчих актів;
- проаналізувати мовно-стилістичні особливості текстів латинськомовних законодавчих актів;
- схарактеризувати особливості латинськомовних законодавчих документів у межах правничої лінгвістики.

Об’єктом дослідження є латинськомовні тексти законодавчих актів Західної та Східної Європи VIII-XVII ст.

Предметом дослідження виступають мовні, стилістичні та структурні особливості латинськомовних законодавчих актів.

Матеріал дослідження – оригінальні тексти латинськомовних законодавчих актів Західної та Східної Європи VIII-XVII ст., що вилучені із наступних корпусів:

«Monumenta Germaniae Historiae. Leges»;

«Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. T.1»;

Серії «Універсали українських гетьманів», виданих Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Науковим товариством імені Шевченка; Центральним державним історичним архівом України;

Бази даних статутного права Великобританії (United Kingdom Statute Law Database).

Теоретико-методологічну базу дослідження визначає підхід до законодавчого акта як мовного феномену з особливими текстовими та стилістичними характеристиками, відображений у дослідженнях Дж. Аткинсона [167], Дж. Бентама [16, 170], В. Бенетта [169], П. Грайса [187], М. С. Грушевського [35], М. Даскаля [181], Т. Ендікотта [185], С. Е. Зархіної [49], В. Б. Ісакова [54], Н. В. Корольової [68], М. П. Ліхачова [83, 84, 85], А. Мармора [193, 194], В. М. Миронової [95, 96, 97], Ч. Пірса [115], С. Соамса [199], Ф. де Сосюра [133], І. М. Таганцева [136], А. Н. Шепелева [155, 156].

Методи дослідження. В якості основного методу наукового дослідження використано *описовий метод*, що передбачає застосування прийомів спостереження, ідентифікації, інтерпретації, узагальнення та типологізації. Застосовано також *метод текстологічного аналізу* – для з'ясування структури текстів латинськомовних законодавчих актів; *метод контекстуального та компонентного аналізу* – для з'ясування семантики ключових лексем текстів латинськомовних законодавчих актів; *метод лінгвокультурологічної інтерпретації* – для відповідного трактування культурного складника законодавчих актів;

Наукова новизна дослідження полягає в особливому історико-лінгвістичному підході до тлумачення та аналізу текстів законодавчих актів. У дисертації вперше:

- 1) проаналізовано еволюцію поняття булли від печатки як засобу автентифікації до законодавчого акта;
- 2) запропоновано типологізацію латинськомовних законодавчих актів Західної та Східної Європи від VIII до XVII ст.;

3) розроблено структуру латинськомовних законодавчих актів та визначено особливості, притаманні певному законодавчому актові;

4) встановлено, що законодавчі акти VIII-XVII ст. – це не тільки історіографічні пам'ятки, а й об'єкт мовно-стилістичного та структурного аналізу правничої лінгвістики;

5) з'ясовано визначальні мовно-стилістичні особливості законодавчих актів у процесі їхнього розвитку від папської булли до гетьманського універсалу. Результати дослідження дозволяють розширити відомості про особливості стилю законодавчих актів, їх мовно-структурну систему, компоненти якої у взаємодії становлять цілісну концепцію документа.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що його результати є внеском до глибшого вивчення лінгвосеміотики (висвітлено основні особливості латинськомовного законодавчого документа як складної семіотичної системи з різними видами зв'язку); паралінгвістики (визначено основні елементи законодавчого акта як креолізованого тексту); історіографії (окреслено основні ареальні та структурні особливості функціонування латинськомовного законодавчого документа); правничої лінгвістики (виявлено основні стильові та функціональні особливості мови права та закону латинськомовного законодавчого документа). Отримані результати структурного та лінгвістичного аналізу латинськомовного законодавчого документа доповнюють відомості про функціонування, різновиди та особливості використання законодавчих актів Західної та Східної Європи VIII-XVII століття.

Практична цінність дослідження полягає у можливості застосування матеріалів, положень та висновків дисертації у герменевтичній дослідницькій практиці, при розробленні

нормативних курсів та спецкурсів з латинської мови та римської культури, римського права та розроблення спеціальних курсів із правничої лінгвістики та історії латинської мови.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури.

У Вступі окреслено специфіку дослідження латинськомовного законодавчого документа Західної та Східної Європи VIII-XVII століть, обгрунтовано актуальність та новизну проведеного дослідження, окреслено його об'єкт та предмет, визначено теоретико-методологічні засади, сформульовано мету та завдання роботи, розкрито теоретичне та практичне значення отриманих результатів, подано матеріал і методи дослідження дисертації.

У першому розділі «Теоретичні засади дослідження латинськомовного законодавчого документа» розглянуто законодавчий документ як складну семіотичну систему з різними видами зв'язку між його компонентами, проаналізовано текст законодавчого акта в рамках паралінгвістичної науки, а також розкрито засоби функціонування та розвитку печатки як засобу аутентифікації латинськомовного законодавчого документа.

У другому розділі «Законодавчі акти як елементи законотворчості Європи VIII-XVII століття» здійснено аналіз поняття латинськомовного законодавчого документа як законодавчого акта, розглянуто основні параметри його дослідження в рамках юриспруденції, історіографії та джерелознавства, здійснено класифікацію латинськомовних законодавчих документів Західної та Східної Європи VIII-XVII століття за ареалом їх функціонування, а також виділено особливості структури кожного з них.

У третьому розділі «Мова права та мова закону» зrealізовано дослідження латинськомовного законодавчого документа відповідно до особливостей відносно нової сфери лінгвістичного знання – правничої лінгвістики. Зокрема, текст латинськомовного законодавчого акта проаналізовано як мову права, визначено особливості його стильового функціонування та використання, здійснено спробу розробки стильових особливостей мови права латинськомовного законодавчого документа.

У висновках узагальнено основні результати дослідження, отримані у процесі аналізу латинськомовних законодавчих документів VIII-XVII століть.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАТИНСЬКОМОВНОГО ЗАКОНОДАВЧОГО ДОКУМЕНТА

1.1. Законодавчий документ як знакова система

Розкриваючи найважливіші аспекти побудови та функціонування мови, лінгвістика спирається на теоретичні положення семіотики – науки, що займається вивченням різних знакових систем. Семіотика сформувалася лише в ХХ ст., хоча знакові підходи до вивчення певних явищ і процесів можна зустріти вже у творах античних та середньовічних учених [60, с. 38].

Біля витоків семіотики стоїть англійський філософ Джон Локк – він першим висловив думку про створення загальної теорії. Розвиток семіотики почався з робіт двох видатних особистостей: на європейському континенті це був Фердинанд де Соссюр, на американському – Чарльз Пірс.

Фердинанд де Соссюр спробував розглянути природні мови як знакові системи в межах нової наукової дисципліни, яку назвав «семіологією». Чарльз Пірс увів у науковий обіг власне термін «семіотика», а Чарльз Морріс у 1938 р. видав працю «Основи теорії знаків», що стала першим систематичним викладом семіотики як науки.

Свій внесок у розвиток семіотики зробили французький літературознавець Ролан Барт, який відносить до систем семіотики численні конотативні системи, а також італійський філософ, культуролог та письменник Умберто Еко, який схиляється до когнітивно-інтерпретаційного тлумачення семіотичних понять. На окрему увагу

заслуговують праці російського семіолога і культуролога Юрія Лотмана та представників московсько-тартуської школи семіотики.

Завдання семіотики полягає у вивченні всього розмаїття знакових систем (найважливішою з яких є вербальна мова) і всіляких комунікативних процесів, породжуваних цими системами [110, с. 162].

Елементарна одиниця семіотики – знак, тобто відмітка, зображення з певним змістом. Знаком називається матеріальний об'єкт, пов'язаний у нашій свідомості з певним розумовим змістом, поняттям або уявленням про клас інших об'єктів або окремих об'єкт. Знаки можуть по-різному бути пов'язані з репрезентованими ними об'єктами [60, с. 38].

Існує значна кількість класифікацій знаків, заснованих на відмінностях форми, змісту, зв'язку форми зі змістом та інших параметрах. Донині зберігає своє значення класичний (уведений Ч. С. Пірсом) поділ знаків на три групи:

- Ікони;
- Індокси;
- Символи.

Ця класифікація заснована на типології співвідношення форми та змісту. Так, іконами (або іконічними знаками) називають знаки, чиї форма і зміст якісно або структурно схожі. Наприклад, полотно, що зображує битву або план битви, є знаком-іконою, якщо вважати його змістом саму битву [115, с. 21].

Індоксами (або індоксальними знаками) називають знаки, чиї форма і зміст суміжні в просторі або в часі. Сліди на піску дозволяють припустити те, що раніше в цьому місці хтось пройшов; дим дозволяє говорити про наявність вогню, симптоми хвороби – саму хворобу. Усе це індоксальні знаки. Варто зазначити, що не суміжність форми та змісту є основною характеристикою знака-індекса, як це прийнято традиційно, а

причинно-наслідкові зв'язки, які чіткіше підкреслюють двосторонність даного виду знака. Нарешті, символами (або символічними знаками) є знаки, для яких зв'язок між формою і змістом встановлено довільно, за угодою, що стосується саме цього знака. Для іконічних та індексальних знаків форма дозволяє здогадатися про зміст знака навіть не знайомому з ним адресату.[133, с. 62].

Що ж до символічних знаків, то їхня форма сама по собі, тобто поза спеціальною угодою, не дає жодного уявлення про зміст. Ф. де Соссюр говорив у цьому випадку про невмотивованість вибору позначення або відсутність природного зв'язку між позначуваним і позначенням. Наприклад, знак додавання «+» ніяк не пов'язаний із самою цією арифметичною операцією ні схожістю, ні суміжністю, ні причинно-наслідковими зв'язками. Їхній зв'язок довільний, тобто визначається особливою угодою, або конвенцією, що обумовлює використання відповідного знака для передачі такого значення [115, с. 22].

За теорією Чарльза Пірса кожен знак характеризується трьома видами зв'язку. По-перше, знак пов'язаний з тим, що він позначає, тобто семантикою знака. По-друге, існуючи в системі, знак пов'язаний з іншими знаками цієї системи. Цей зв'язок становить синтактику знака. І, нарешті, знак пов'язаний з людьми, що користуються ним як знаком, оскільки він може бути використаний певною групою людей за певних обставин. Якщо немає людей, що сприймають певний предмет як знак, то немає й самого знака. Цей третій вид зв'язку має назву «прагматика знака». Три види зв'язку складають значення знака, його інформативне наповнення, завдяки чому знаки можуть використовуватися для формування та передачі змістовних повідомлень [110, с. 176].

Серед мовних знаків переважна більшість є символами. Це й дозволило Фердинанду де Соссюру говорити про довільність мовного

знака. Довільність означає не свободу вибору форми знака взагалі, оскільки в рамках однієї знакової системи цей вибір обмежений. Довільним є сам зв'язок між позначувальним і позначуваним, встановлений і визначений мовною конвенцією, а не якимись природними причинами [110, с. 201].

Втім, у мовах є такі слова, що позначають якісь схожості з означуваним (тобто іконічні знаки). Це звуконаслідування або ідіофони: і-го-го, няв-няв, бр-р-р, апчхі та ін. Іконічним знаком може бути не тільки слово. Так, згідно із зауваженням Р. О. Якобсона, іконічним є порядок слів у фразі «Прийшов, побачив, переміг», оскільки лінійний порядок слів повторює послідовність відповідних дій [164, с. 53].

До індексальних мовних знаків традиційно зараховують особові та вказівні займенники й деякі займенникові слова (я, ти, це, тут, зараз та ін.). Робиться це за аналогією з жестами, хоча навряд чи тут доречно говорити про суміжність або причинно-наслідкові зв'язки.

Відповідно до способу сприйняття, як зазначає В. О. Пьецух, знаки поділяють на зорові, слухові, дотикові, нюхові й смакові. У людській комунікації використовують в основному перші три типи. Так, мовні знаки належать до першого або до другого типу (письмова й усна форми). До зорових знаків зараховують також сигнали світлофора, регулювальника, дорожні знаки, міміку, жести, пози та ін. Серед слухових знаків можна відзначити гудки й сирени, дзвінки (телефонні, шкільні та ін.), постріл стартового пістолета тощо. До розряду дотикових знаків належать, наприклад, жести-торкання: поплескування, потиск та ін. Для сліпих і глухих людей цей вид знаків стає основним. У комунікації багатьох видів тварин особливу роль відіграють нюхові знаки. Наприклад, ведмеді й інші дикі тварини позначають житло

клаптями шерсті, що зберігає запах, щоб відлякати чужака і показати, що територія вже зайнята [122].

За тривалістю існування знаки діляться на моментальні й тривалі (стабільні). До моментальних, тобто таких, що зникають відразу після використання, належать, наприклад, озвучені слова, тоді як написані слова є тривалими знаками. Серед класифікацій за типологією змісту знаків слід виділити розбиття знаків на слова і речення, що є особливо важливим для природної мови. Відповідно до будови розрізняють прості (елементарні) й складні (не елементарні) знаки [142, с. 275].

Як правило, у комунікації використовують не окремі знаки, а їх об'єднання, які мають назву «знакові системи». Об'єднання знаків у систему ґрунтується на кількох критеріях: спільності функцій, схожості форм і подібності структур. Знакова система складається з набору елементарних знаків, зв'язків між ними, правил їх комбінування, а також правил функціонування. Так, спрощено природну мову можна розглядати як набір слів, що перебувають у певних зв'язках між собою (словник і граматики), правила комбінування слів (синтаксис), а також правила функціонування (наприклад, різні прагматичні та комунікативні постулати) [78, с. 69].

До знакових систем належать природні мови, мови програмування, грошова система, мова жестів та ін. При комунікації знакові системи можуть взаємодіяти. У процесі мовного спілкування звичайно використовують не тільки мову, а й жести, й міміку, причому знаки різних знакових систем певним чином корелюють між собою [118].

Зв'язки, які існують між знаками в знаковій системі, називаються парадигматичними. Серед найважливіших парадигматичних зв'язків – синонімія, омонімія та ін. Разом з парадигматичними зв'язками між знаками існує й інший тип зв'язків – синтагматичні. Синтагматичними

називають зв'язки між знаками, які виникають у процесі їх комбінування. Саме синтагматичні зв'язки забезпечують існування тексту – результату дії знакової системи в процесі комунікації.

Знаки мають свою збірну класифікацію:

- **Одиничні та системні:** одиничний знак є єдиним у своєму класі знаків, системний знак – це знак, який входить до певної знакової системи.
- **Умовні та природні:** у природних знаків, на відміну від умовних, позначуване та означуване утворюють природну єдність (міміка). Умовні знаки у свою чергу поділяються на довільні та символічні: зображення довільного знака нічого не говорить про його значення, символічний знак подібний до свого значення.
- **Прямі та опосередковані:** прямі знаки безпосередньо посилаються на предмет або явище, опосередковані мають денотатом інші знаки.
- **Синтагматичні та асинтагматичні:** синтагматичний знак є частиною повідомлення, асинтагматичний знак несе ціле повідомлення.
- **Тематичні (обмежені) та атематичні:** тематичні знаки використовують винятково для передання певної спеціалізованої (тематичної) інформації, атематичні знаки можуть використовуватися для передання будь-якої інформації.
- **Статичні та операційні:** операційні знаки означають операції над іншими знаками, статичні знаки такої функції не виконують.
- **Ситуативні та аситуативні:** ситуативні знаки набувають різних значень залежно від ситуації, аситуативні знаки своїх значень не змінюють [51].

Класифікація знакових систем за особливостями складу:

- Замкнені та відкриті знакові системи: у замкнених системах кількість знаків чітко визначена, і кожен новий знак перетворює вихідну знакову систему на нову; у відкритих системах поява нових знаків не порушує старої системи.

- Прості та складні знакові системи: прості складаються з однорідних знаків, складні – з різнотипних знаків. Складні системи можуть бути одно та багатоярусними. В останніх виникає ієрархічне підпорядкування – знаки однієї підсистеми можуть бути зведені, спрощені до знаків іншої.

- Перехресні та самобутні знакові системи: усередині перехресних систем містяться одні й ті самі знаки, самобутні ж не перетинаються з іншими [51].

На основі узагальнення даних і досліджень можна визначити шість функцій знаків і знакових систем у діяльності людини [131, с. 244]:

- 1) сигнальну як спонукання до діяльності: знак виступає в ролі сигналу;

- 1) наочно-образну як опору для зовнішньої та внутрішньої наочності під час вирішення оперативних завдань у діяльності (знаки-ознаки, знаки-символи, іконічні знаки);

- 2) інформувальну про стан і характеристики позначуваних предметів і явищ (кодові знаки);

- 3) інтеграційну – об'єднання та ущільнення інформації в знакові або внаслідок узагальнення в числовому значенні і багатовимірності використовуваних систем (складені знаки);

- 4) структурувальну систему, що організовує й налаштовує прийом і перероблення знакової інформації;

- 5) комунікативну як засіб організації даного спілкування.

Знак за своєю первинністю – це образ об'єкта, який інтерпретується як ідея [110, с. 162]. Але навіть ідея у значенні первинності може бути іконою, оскільки є її якісною характеристикою. Однак знак також може бути іконічним через схожість зі своїм об'єктом, тобто через суміжність його плану вираження та плану змісту. Будь-який матеріальний образ, скажімо, картина – може вважатися загальноприйнятим способом передачі інформації, але сам по собі, без ідентифікатора значення (без будь-якого підпису чи ярлика) він буде називатися гіпоиконою, яка залежно від модусу первинності, завдяки якому вона утворюється, поділяється на образи, схеми та метафори.

Єдиним способом прямої передачі образу об'єкта, тобто ідеї, є ікона; і встановлення будь-якого непрямого способу передачі також має залежати від використання ікони. Отже, будь-яке твердження має містити ікону або сукупність ікон, іншими словами, воно має містити в собі знаки, значення яких може бути пояснено тільки за допомогою образів об'єктів або ідей. Ідея, яку позначає ряд ікон (або еквівалент ряду ікон), що міститься у твердженні, може бути визначена як предикат твердження [115, с. 198].

Головна відмінна властивість іконічного знака полягає в тому, що за допомогою прямого спостереження за ним можуть бути виявлені й інші положення, що стосуються об'єкта, – положення, абсолютно відмінні від тих, які були використані під час його формування. Так, за допомогою зображення або напису на печатці, яка засвідчує документ, можна визначити його приналежність до певної доби та певній особі [115, с. 200].

У всіх примітивних видах писемності, таких, наприклад, як єгипетська ієрогліфіка, містяться ікони нелогічного типу – ідіографи. Ймовірно, що в найбільш ранніх формах мови був присутній значний

елемент наслідування. Але в усіх відомих мовах такі репрезентації були замінені традиційними звуковими знаками. Однак і самі ці знаки такі, що їх можна пояснити тільки за допомогою ікон [115, с. 133].

Символ – це закон або систематичність, оскільки, його інтерпретант має бути описаний таким же чином, як і його безпосередній об'єкт чи значення. Складовими елементами символу може бути індекс та ікона. Отже, оскільки повний об'єкт символу, іншими словами, його значення, має природу систематичності та постійності, його основна функція – це маркувати індивідуальність та властивість позначуваного об'єкта [115, с. 213].

Існують два типи символів: сингулярний символ, чийм об'єктом є будь-яка реальна індивідуальність і який позначає тільки ті властивості, які ця індивідуальність може реалізувати, і абстрактний символ, чийм єдиним об'єктом реалізації є властивість.

Слово «символ» має так багато значень, що додавати до них нове – тільки наносити шкоду мові. Чарльз Пірс надає йому значення традиційного знака або знака, який залежить від звички (набутої або вродженої) [115, с. 215].

З дуже давніх часів і досить часто «символ» (σύμβολον) означало договір або угоду. Аристотель називає іменник «символом», тобто конвенційним знаком. Його застосовують до будь-чого, що може втілювати ідею, пов'язану зі словом, але сам по собі він не ідентифікує цієї речі.

Якщо порівнювати ці два види знаків – ікону та символ, можна відзначити, що в ікони немає динамічного зв'язку з об'єктом, який вона акредитує, або просто позначає, оскільки її якості схожі з якостями самого об'єкта і викликають аналогічні асоціації у свідомості того, для кого вона є подібною і залишається не пов'язаною з ним, в той час як

основна функція символу – це позначення персональних властивостей об'єкта.

У. Еко зазначав, що сенс іконічного знака не завжди настільки чіткий, як вважається, і підтверджує це тим, що в більшості випадків його супроводжує підпис; навіть пізнаваний, іконічний знак може тлумачитися неоднозначно і тому вимагає, коли потрібно точно знати, про що йде мова, закріплення в словесному тексті [158, с. 33].

С. С. Алексеев говорить, що взаємодіючи один з одним, вербальний та іконічний тексти забезпечують цілісність і зв'язність семіотичного тексту, його комунікативний ефект, оскільки поєднані різнокодові повідомлення доповнюють і пояснюють один одного [4].

Розглядаючи законодавчий документ як текст, що складається з лінгвістичних та нелінгвістичних семіотичних систем знаків, його можна класифікувати таким чином:

- умовний (символічний) – оскільки сам текст подібний до свого значення;
- прямий – такий, що посилається на предмет або явище, а саме текст та печатка на ньому служать засобом аутентифікації;
- асинтагматичний – текст несе повідомлення про автентичність документа, який закріплений печаткою з написом;
- тематичний – використовується для передання певної інформації.
- аситуативний – у якому не відбувається зміни значення, тобто графічно текст може змінюватися, але первинне значення підтвердження правдивості залишається.

За особливостями знакового складу текст законодавчого документа як система знаків належить до:

1) відкритої системи – поява нових знаків не порушує старої системи;

2) складної системи – у законодавчому документі містяться різнотипні знаки: сам текст та його фонетичні синтаксичні та графемні особливості.

Результатом обробки інформації тексту законодавчого документа є формування образно-понятійної моделі діяльності, а також оперативних образів, що відображають взаємозв'язок знаків і позначуваних предметів. Процес формування цієї моделі має три стадії [22, с. 240]:

- виділення інформативних блоків (формування семантичних груп і комплексів, які забезпечують найбільшу ефективність вирішення завдання);
- формування на основі інформативних блоків семантичного поля і простору, найхарактернішого для даного типу діяльності;
- локалізація інформативних пунктів шляхом уявного встановлення просторово-часових орієнтирів або опорних осей, які необхідні для визначення взаємозв'язків позначуваних об'єктів.

Наочність знаку може розглядається у двох аспектах: як його подібність із зовнішнім виглядом позначуваного предмета (зовнішня наочність) і як виокремлення і виділення найістотніших сторін і характеристик об'єкта, необхідних для успішного вирішення завдання, і представлення їх у знакові так, щоб вони давали можливість відразу відтворювати корисну інформацію, ніби «бачити» вирішення завдання (внутрішня наочність). Таким чином, під час формування образно-понятійної моделі діяльності створюється інформаційна система зорових образів, вербальних і семантичних компонентів, які об'єднуються для вирішення певних оперативних завдань і виконують у цьому процесі різні функції: пізнавальні та керувальні [22, с. 243].

Як було зазначено вище, існують два основних способи передачі інформації за допомогою знаків – вербальні та невербальні (або паралінгвістичні).

1.2. Знак як спосіб передачі інформації

У процесі комунікації передача інформації відбувається за допомогою двох знакових систем – вербальної та невербальної. Вербальна комунікація (від *лат. verbalis* – словесний) передбачає цілеспрямоване словесне передавання певного повідомлення. Мовна сторона комунікації має ієрархічну структуру (від фонем до тексту й інтертексту) й виступає в різних стилістичних різновидах (розмовна й літературна мова, діалекти й соціолекти, різні стилі та жанри) [110, с. 17].

У гносеологічному аспекті вербальна комунікація є обміном інформації між комунікантами; в онтологічному – це мисленнєво-мовленнєва діяльність, процес комунікації; у прагматичному аспекті вербальна комунікація є процесом реалізації комунікативних інтенцій мовців – осмислених чи інтуїтивних, які визначають внутрішню програму мовлення і спосіб її втілення у спільній діяльності [110, с. 20].

Вербальна комунікація спирається на використання людьми звукової та письмової мови, за допомогою якої найбільш повно передається семантичний бік інформації, його зміст.

Успіх та ефективність мовного впливу значною мірою визначається змістовністю, багатством мовних засобів, культурою, виразністю мови. Мовлення (мова) є найбільш універсальним засобом реалізації комунікації. Під час комунікативного процесу людина обирає з поля можливих мовленнєвих засобів ті, які вона вважає найбільш доречними для конкретної ситуації. Зрозуміло, що обрані засоби можуть сприяти

успішному досягненню поставленої комунікативної мети або, навпаки, не сприяти. Homo loquens – людина, яка говорить, – вступає в комунікацію як «параметризована особистість», що виявляє в комунікативному акті різноманіття своїх ролей. [7, с. 25].

За даними Алана Піза, передача інформації здійснюється шляхом вербальних засобів (тільки слів) на 7%, звукових засобів (включаючи тон голосу, інтонації звуку) – на 38%, користуючись невербальними засобами – на 55% [114, с. 2]. Між вербальними та невербальними засобами передачі інформації існує своєрідний розподіл функцій: по словесному каналу передається чиста інформація, а по невербальному – ставлення до партнера по спілкуванню.

Вербальна комунікація використовує як знакову систему людську мову, тобто систему фонетичних знаків, що включає два рівні: лексичний і синтаксичний. Мова є універсальним засобом комунікації, оскільки при передачі інформації за допомогою мови менш за все втрачається сенс повідомлення. Щоправда, таку ситуацію повинен супроводжувати високий ступінь спільності розуміння ситуації усіма учасниками комунікативного процесу, про яку йшлося вище [147, с. 25].

Між вербальними та невербальними засобами передавання інформації існує своєрідний розподіл функцій: по словесному каналу передається чиста інформація, а по невербальному – ставлення до партнера по спілкуванню.

До вербальних засобів передачі інформації належать письмова та усна мова, слухання і читання. Усна і письмова мова беруть участь у створенні тексту (процес передавання інформації), а слухання і читання – у сприйнятті тексту та закладеної в ньому інформації. Одним із основних засобів передачі інформації є мова.

Емоційне ставлення, що супроводжує мовне висловлювання, утворює невербальний аспект обміну інформацією – невербальну комунікацію [147, с. 30].

Паралінгвістична система знаків теж є додатком до невербальної комунікації. Паралінгвальні засоби вивчалися в аспекті художнього оформлення книги, де їхній розгляд був пов'язаний із конструюванням книги, забезпеченням необхідних технічних і естетичних характеристик видання [77, с. 82].

Паралінгвальні засоби привернули до себе увагу мовознавців ще у 20-ті рр. ХХ століття. Систематичне вивчення починається у 70-ті рр., коли з'являються перші стилістичні дослідження, присвячені виражальним можливостям цих засобів, їх ролі у створенні цілісної характеристики мовного твору [160, с. 4].

Зараз паралінгвальні засоби, їхній складовий і прагматичний потенціал активно досліджують у річищі параграфеміки як особливого розділу лінгвістики про письмову мову. Параграфемні засоби супроводжують вербальне мовлення.

А. Г. Баранов та Л. Б. Паршин пропонують розрізняти три групи параграфічних засобів залежно від механізмів їх створення: 1) художньо-стилістичне варіювання пунктуаційних знаків; 2) шрифтове варіювання; 3) топографемні засоби [11, с. 38]. І. В. Вашуніна до параграфемних засобів зараховує досить широке коло графічних засобів у їх некодифікованому вигляді (наприклад, непередбачене правилами орфографії використання лапок, дефіса, вставки, закреслення для досягнення оригінальності, образності) [22, с. 15].

У лінгвістиці тексту звернення до паралінгвальних засобів пов'язано з пошуком закономірностей текстотворення, виявом ролі цих

засобів у організації впливу його на адресата, необхідністю повного витягу текстової інформації.

Аналізуючи тексти законодавчих документів, які використовують парлінгвістичні засоби передачі інформації, необхідно:

- установити номенклатуру паралінгвальних засобів у тексті;
- визначити значущість паралінгвістичних засобів у організації тексту законодавчого документа;
- розкрити механізми взаємодії вербальних і паралінгвістичних засобів у тексті;
- дослідити участь паралінгвістичних засобів у реалізації текстових категорій;
- виявити функції паралінгвістичних засобів у тексті;

Паралінгвістичні засоби, що визначають зовнішню організацію, оптичний образ тексту, створюють поле паралінгвістичних засобів тексту. У це поле входять: графічна сегментація тексту і його розподіл на папері, довжина рядка, пробіли, шрифт, колір, курсив, розрядка, стяжка, підкреслююча лінійка, типографічні знаки, графічні символи, цифри, допоміжні знаки (% , № , +), засоби іконічної мови (малюнок, фото, таблиця, схема, креслення, карикатура), незвичайна орфографія слів і розставлення розділових знаків, формат паперу, ширина полів та ін., які не досить жорстко фіксуються і можуть варіюватися залежно від характеру конкретного тексту [77, с. 34].

У середині поля паралінгвістичні засоби розрізняються:

- 3) за ступенем своєї прив'язаності до вербальних засобів тексту;
- 4) своєю роллю в організації змістової структури тексту;
- 5) своїми функціями в тексті.

Поряд з паралінгвальними засобами, що мають мовну основу, існують паралінгвальні засоби, які мають немовну основу (яскраве оформлення тексту) [60, с. 69].

Роль паралінгвальних засобів у текстах не є однозначною. В одних випадках участь паралінгвальних засобів у організації тексту охоплює лише план його вираження, його зовнішнє оформлення і не чіпає / чи не є суттєвим для плану його змісту. Вони забезпечують лише звичну візуальну форму тексту. Ці засоби, як правило, не помітні адресатам. До таких текстів належать, наприклад, тексти рецензій, анотацій, заяв та інших службових документів [11, с. 50].

У інших текстах паралінгвальні засоби набувають особливого значення, оскільки беруть участь у формуванні й плану їх вираження, і плану їх змісту. Ці тексти розглядаються як паралінгвістично активні тексти (оскільки вони є носіями певної інформації). Невербальні засоби привертають увагу адресата, а вилучення інформації з тексту стає неможливим без їх декодування та інтерпретації. Особливу групу паралінгвістично активних текстів становлять креолізовані тексти (у структурі яких залучені коди різних семіотичних систем).

Креолізовані тексти, за визначенням Ю. О. Сорокіна – це тексти, фактура яких складається з двох негомогенних частин: вербальної та невербальної. Відносно письмової комунікації до креолізованих текстів відносять тексти, домінанту поля паралінгвальних засобів яких створюють іконічні (зображувальні) засоби [132, с. 183].

Паралінгвістично активні тексти, в тому числі й креолізовані, мають свої норми, що регулюють зовнішнє оформлення тексту. Лінгвіст І. Є. Ключанов ввів поняття графічна норма – модель, стандарт, що є прикладом історично складеної практики зорового втілення того чи іншого типу тексту. Графічна норма входить як компонент у більш

широке поняття комунікативно-прагматичної норми, що об'єднує мовні й не мовні правила побудови текстів у певній типовій ситуації для досягнення оптимального прагматичного впливу на адресата. Контури цих норм ледь відчутні, але вони є орієнтирами для створення і сприйняття паралінгвістично активних текстів. Знання цих норм допомагають комунікантам безпомилково, не заглиблюючись у зміст тексту, відрізнити, наприклад, паралінгвістично оформлений газетний текст від тексту документа, вірша чи реклами [77, с. 84].

Креолізовані тексти можуть розглядатися як складні семіотичні утворення, побудовані на основі, з одного боку, знакової системи природної людської мови (включаючи усну, письмову, друковану форми її реалізації, кожна з яких буде характеризуватися своїми специфічними рисами) і, з іншого боку, на основі будь-якої іншої знакової системи (малюнками, фотографіями, музикою, танцями, запахами і т. д.). У такому випадку статус креолізованого може набувати, наприклад, усний вербальний текст, супроводжуваний жестами, мімікою і навіть запахами (до використання останніх вдаються в деяких видах реклами).

Креолізовані тексти можуть бути двох різних видів. У першій групі вербальні та іконічні компоненти вступають у рівні відносини, коли вербальна частина порівняно автономна і графічні елементи тексту є факультативними і можуть бути вилучені без значних втрат для розуміння сенсу мовного повідомлення [152, с. 58]. Таке поєднання ми знаходимо в законодавчих документах, адже, якщо, наприклад, видалити елемент зображення з папської булли, сенс текстового повідомлення не буде втраченим. Велика спаяність, злиття компонентів виявляється в текстах з повною креолізацією, в якому між вербальними та іконічними компонентами встановлюються залежні відносини, при яких вербальний

текст повністю підпорядковується образотворчому ряду і саме зображення виступає як необхідний елемент тексту [4].

Основними компонентами креолізованого тексту є вербальна частина (напис/ підпис, вербальний текст) й іконічна частина (малюнок, фото, таблиця). У різних типах тексту вони зустрічаються в різних комбінаціях. Найбільш поширені моделі: зображення + написи/ підписи (бігборд, плакати, печатки), серія зображень + написи / підписи, що їх супроводжують (комікс, альбом), вербальний текст + зображення без напису / підпису (листівка, художній текст), основний вербальний текст + зображення і супроводжувальний напис / підпис (газетно-публіцистичні, документні, наукові, науково-популярні) [77, с. 34].

Законодавчий документ є яскравим прикладом креалізованого тексту, адже у сукупності з мовними, текстуальними та графічними (печатка) елементами складають нерозривну семантичну єдність. Особливо варто звернути увагу на мову законодавчого документа, оскільки її семіотичні характеристики дещо різняться.

1.1.2. Мова законодавчого документа як знакова система

Ідея того, що закон це сукупність знаків, була висловлена англійським філософом, прихильником юридичного позитивізму Джеремі Бентамом. Сутність закону була вивчена ним у творі «Про закони взагалі». У цій роботі Дж. Бентам дав оригінальне визначення поняттю «закон»: «Закон можна визначити як сукупність знаків, що виражають волю, встановлену або санкціоновану сувереном в державі щодо бажаної в певній ситуації поведінки особи або групи осіб, підлеглих (або що вважаються підлеглими) його владі. Це бажання націлене за своєю суттю на очікування конкретних наслідків, настання яких вона має на увазі.

Таке проголошення в даній ситуації стане засобом для здійснення цієї волі, а наслідки, які воно має на увазі, виступлять мотивом для тих, про чію поведінку йде мова» [16, с.134].

Тімоті Ендікот зауважує, що є непереборні заперечення проти ідеї Дж. Бентама, що закон це сукупність знаків. Закон є систематичне регулювання життя суспільства за стандартами, що об'єднують членів спільноти і його інститути. Такий стандарт є частиною систематичної форми регулювання правових процесів. Багато з них не мають канонічного мовного оформлення (тобто, жодна з форм слів, яким репрезентується закон, не визначає його зміст). Юристи в системах загального права знайомі з такими нормами, наприклад: вбивство – це кримінальний злочин (або наклеп – делікт, або деякі угоди – це контракти), тому що це не є правилом, розробленим будь-якою особою або установою, а тому що інститути правової системи, тобто ті органи влади, які беруть участь у законотворчості, зазвичай розглядали вбивство як злочин (або наклеп як делікт). Крім того, системи загального права не можуть бути відокремлені від правових систем, що складаються тільки з мовних актів. Система цивільного права з цивільним та кримінальним кодексом розглядає вбивство як злочин через письмовий акт, наприклад, конституцію, що дає юридичну силу цивільному й кримінальному кодексам. Але основне значення конституції залежать від норми права, яка створюється не шляхом використання знаків, а через розуміння сутності закону [185, с. 7].

Дж. Бентам і Дж. Остін знали, що існують правові норми, які не були закладені в мові. Зберігши свою точку зору, що право позначає волевиявлення, вони розглядали такі закони, як неявне (невиражене словами) розпорядження суверена. Такий заплутаний механізм не може надати достатньо ресурсів, які потрібні для пояснення існування норми. У

правильних обставинах, звичайно, можна спілкуватися без використання знаків, зокрема, можна передати волю, підкріплену загрозою застосування сили, висловлюючи таким чином думку, без її письмової фіксації. Але вербальне вираження думки може бути засобом спілкування лише тоді, коли обставини, за яких здійснюється її інтерпретація, мають певне значення. Можна вважати, що невербальне волевиявлення здійснюється в тому випадку, коли можна визначити особливості ситуації [200, с. 45].

Тімоті Ендікотт наводить іще один приклад того, що закон є сукупністю знаків. Коли законотворчий орган дійсно використовує мову, щоб сформулювати закон (наприклад, коли законодавча влада використовує законодавчий процес, щоб прийняти нормативний акт, який знаходиться в межах її повноважень), закон чи нормативний акт, який в результаті буде прийнятим, не вважатиметься сукупністю знаків. Закон, таким чином, не є сукупністю знаків, і закон не обов'язково створюється шляхом використання мови, і кожна правова система має норми, які не були розроблені з використанням мови. Закони це не лінгвістичні акти. Закони – це стандарти поведінки, які можуть бути передані за допомогою мови. Але навіть це є спірним серед дослідників правової інтерпретації [185, с. 10].

Юридичні філософи намагалися пояснити нормативність права як факт того, що закон громади є або служить орієнтиром поведінки її членів. Одним із простих способів виразити цю абстрактну характеристику закону – це прийняття нормативних висловлювань (тобто тверджень, які використовують такі вирази, як «зобов'язання», «право», «необхідність», «можливість»). І одним із найкращих способів пояснення нормативності права є пояснення змісту та використання нормативної мови, яка часто застосовується при

формулюванні закону. Тобто, проблема пояснення природи правових норм (зобов'язань, прав тощо) може бути вирішена шляхом пояснення сенсу або використанням нормативних слів, які застосовуються в законі («зобов'язання», «право» та ін.). Дж. Раз стверджує, що «проблема нормативності права – це проблема пояснення використання нормативної мови при описі закону чи правових ситуацій» [197, с. 170].

Теорія нормативної мови Дж. Бентама полягає у відсутності змісту чи емоції, які б легко сприймалися через слова, якими вони виражені, і тому таке поняття, як «право», наприклад, повинно тлумачитися шляхом перефразування речення, в якому воно вжите. Перифраз буде стосуватися лише тих речень, які містять слова, що можуть бути визначені як пояснення змісту та його розуміння. Якщо такий перифраз відсутній у нормативному висловлюванні, він вважає, що нормативна мова не має сенсу. Тому він вважав, що словосполучення «природні права» – це «проста нісенітниця»: природні та невіднятні права, риторичні дурниці; безглуздя на палях» [185, с. 11].

Хоча Дж. Бентем і Дж. Остін вважали, що поняття природного права було нісенітницею, вони зовсім не думали те саме про поняття законних прав. У своїй теорії наказів вони знайшли спосіб перефразувати нормативні висловлювання в їх правовому застосуванні. Вони пояснили значення слова «обов'язок» як мотивацію до виконання наказів вищих законодавчих органів [170, с. 134].

Г. Гарт, один із визначних англійських філософів та теоретиків права, використовував ресурси філософії ХХ століття, щоб оскаржити цей підхід до нормативної мови. Він спирався на роботу філософа мови Дж. Л. Остіна, який вважав, що проблеми у багатьох сферах філософії права можуть бути

вирішені через комунікативні процеси, які беруть участь у правотворенні. Дж. Л. Остін припускав, що констатація закону – це перформативне твердження, а не виклад факту. Думка, Дж. Л. Остіна полягає в тому, щоб розглядати закон, як здійснений акт (акт, який відрізняється від твердження, що може бути правдивим або помилковим) [188, с. 156].

Г. Гарт почав стверджувати, що уявлення Дж. Бентама і Дж. Остіна про значення слова «обов'язок» не дало їм змоги виділити різницю, яку люди зазвичай розуміють та відділяють за допомогою мови, між наказом озброєного чоловіка (який ніхто не назве «обов'язком» або «зобов'язанням») та юридичним розпорядженням [185, с. 11]:

«Вірогідність твердження про те, що ситуація з озброєним грабіжником має значення зобов'язання, полягає в тому, що воно, безумовно, таке, в якому ми б сказали, що жертва крадія, якби вона підкорилася, була б «зобов'язана» віддати свої гроші. Проте, було б неправильно описати ситуацію, говорячи про ці факти як такі, де жертва «мала зобов'язання» або «обов'язок» віддати гроші. Отже, з самого початку очевидно, що нам потрібно щось інше для розуміння ідеї зобов'язання. Існує різниця, але ще не пояснена, між твердженням, що хтось був зобов'язаний щось зробити, і твердженням, що він зобов'язаний це зробити» [188, с. 82].

Як зазначає Т. Ендікотт, американський правознавець, посилаючись на роботи Дж. Бентхема і Дж. Остіна, люди зазвичай зловживають словом «зобов'язання». Дж. Бентхем і Дж. Остін шукали спосіб використання мови, який би підтримував їх емпіризм та утилітаризм, і вони були дійсно задоволені, якби ця техніка вимагала реорганізації звичайної мови: це продемонструвало б, що вони розкривають те, що було приховане упередженнями і нахилами [185, с. 11].

Підхід Г. Гарта до мови був іншим. З першого погляду може скластися думка, що йому не потрібно говорити про мову, і що його тлумачення нормативності мови не охоплює типи тверджень або те, що «ми б сказали». Такі параметри вводять аргумент лінгвістичної форми, який не потребує згадки про мову: аргумент, який можете мати зобов'язання, але який не підпорядковується санкції. І все ж, мовна форма аргументу була важливою для Г. Гарта. Він хотів уникати роз'яснення різниці між зобов'язанням та примусом, як це робили прихильники теорії природного права (кажучи, що зобов'язання є свого роду мотивом). Тому його увага до використання слова «зобов'язання» не випадкова. Він не вказав, що це слово використовується як непрямий спосіб звернення до нашої спільної мудрості для тлумачення значення «зобов'язання». Насправді, йому було важливо вказати, як ми використовуємо слово. Його пояснення нормативності права спирається на використання таких слів для виявлення ставлення [188, с. 175].

Г. Гарт стверджував, що правова система є системою правил, що наділяє владою та встановлює обов'язки, які підтверджуються «правилом визнання». Це правило не є дійсним без іншого «соціального правила». Саме через пояснення Г. Гартом цього поняття соціального правила він звернувся до використання слів, щоб пояснити нормативність права. Він стверджував, що соціальне правило є регулярною схемою поведінки, яка супроводжується «характерним нормативним позицією», яка полягає у постійній тенденції прийняття людьми таких моделей поведінки, які можуть бути як принципи власної майбутньої поведінки та як стандарти критики [188, с. 255]. Враховуючи ці тенденції розпорядження, або «внутрішнє ставлення», Г. Гарт наголошував на мовних актах, через використання яких учасники практики формують нормативну мову.

Зацікавленість Г. Гарта в нормативній мові була зосереджена не на її значенні, а на тому ставленні, яке люди виявляють, коли вони використовують її. Його пояснення різниці між ненормативними та нормативними твердженнями (між тими «твердженнями, що хтось був зобов'язаний щось зробити, і твердженнями, що він мав обов'язок це зробити», було лише те, що останній вид твердження використовується для показу своєрідного типу ставлення [185, с. 12].

Підхід Дж. Бентама до нормативної мови був пов'язаний з його емпіризмом та його утилітаризмом, а підхід Г. Гарта до нормативної мови був пов'язаний з його філософською методологією та його поглядами на співвідношення закону та моралі. Його методологічна мета полягала в описі людської практики, і він хотів відстоювати концептуальний поділ закону та моралі – розмежування між юридичними та моральними зобов'язаннями [188, с. 240].

Теорія правил привернула його увагу як інструмент для цих цілей, оскільки він запропонував спосіб обліку нормативності права, вказуючи на форми поведінки, які можна було б описати, і які (на його думку) не мали морального багажу. Стверджуючи, що люди використовують нормативну мову, щоб виразити ставлення до закономірностей поведінки, дослідник не потребував використання етичної філософії чи будь-яких етичних оцінок описаних вище процесів. Теоретик навіть не зобов'язаний приписувати будь-які моральні оцінки учасникам процесу, оскільки той факт, що люди використовують нормативну мову для вираження ставлення, вважає Г. Гарт, ясно вказує на їх моральні погляди [188, с. 145].

Звісно, простіше стверджувати, що нормативна мова має однакові значення в її моральному та правовому використанні. Якщо людина

говорить, що ви повинні зупинитися на червоне світло, то вона демонструє ставлення до адресата звернення, в першу чергу, стверджуючи причину остаточної зупинки. Якщо твердження є правовим твердженням, необхідність є правовою необхідністю; якщо твердження – це моральне твердження, то необхідність є моральним твердженням [185, с. 13].

Цей підхід не тільки простіший; він закриває розрив, який Г. Гарт залишив у своїй теорії. За його словами, значення нормативної мови відрізняється в моралі та законі. Але насправді, Г. Гарт нічого не говорив про значення таких нормативних виразів, як «повинні» і «змушені», або «зобов'язання», або «право» (за винятком того, що їх значення відрізняється в законі та моралі). Він лише вказав, що люди демонструють своє ставлення, коли вони використовують таку мову [200, с. 146].

Дж. Раз, ізраїльський правовий та політичний філософ, відхилив твердження Г. Гарта про те, що нормативні терміни мають своє відмітне значення у твердженнях закону. Він вважає, що нормативне твердження, через яке «ви повинні зупинитися на червоному світлі» означає, що у вас є певна причина до дії. Якщо це твердження застосовує закон, це означає, що у вас є підстави зупинитися з точки зору закону. Теорія права Дж. Раза, на відміну від Г. Гарта, є частиною теорії практичної причини в цілому, а його тлумачення нормативних тверджень розглядає їх як такі, що мають такий же зміст у законі та в моралі. З самого початку Г. Гарт думав, що такий підхід обов'язково призведе до виняткової теорії природного права, в якій кожне правдиве вираження закону обов'язково є справжнім моральним твердженням, і кожен дійсний юридичний обов'язок обов'язково є моральним зобов'язанням. Але Дж. Раз зазначив, що нормативні заяви можуть бути винесені окремо.

Тим не менш, Г. Гарт не підтримав підходу Дж. Раза, який, на його думку, створив певний концептуальний зв'язок між правом і мораллю. Відповідаючи на критику Дж. Раза, він наполягав на тому, що «твердження про юридичні обов'язки суб'єкта не повинні мати жодного прямого відношення до причин дій суб'єкта» [188, с. 267]. Наприкінці своєї кар'єри він стверджував, що «правові та моральні зобов'язання концептуально відрізняються» в тому сенсі, що твердження про зобов'язання має інше значення в законі та в моралі. Він ніколи не пояснював різниці в значенні; її необхідність впливає лише з методологічної передумови [188, с. 272].

1.2. Текст законодавчого документа як об'єкт культури

У межах семіотики текст трактується дуже широко, а саме як сукупність знаків, що мають зміст, зв'язність та цілісність. З одного боку текст – це інформаційний процес мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини, а з іншого – це основа для інформаційної діяльності.

Загальноприйнятим у лінгвістиці є таке визначення тексту: «Текст – це реально висловлене (написане) речення або сукупність речень, ... що може ... служити матеріалом для спостереження фактів мови» [9, с. 469].

Традиційно в лінгвістиці терміном «текст» позначають не тільки записаний, зафіксований так чи інакше текст, а й створений будь-ким «мовленнєвий твір» будь-якої тривалості – від однослівних реплік до цілого оповідання, поеми або книги [93, с. 11].

В нашому дослідженні ми використовуємо власне тлумачення поняття тексту як сукупності одиниць мови різної ієрархії, поєднаних за змістом, для вираження певної ідеї та думки.

Текст виражає фіксоване закінчене повідомлення. Тексти є предметом дослідження не тільки (і навіть, мабуть, не стільки) лінгвістики, але й інших наук – літературознавства й семіотики; психології, історії, до складу якої входять палеографія і текстологія; юриспруденції, теології, етнографії.

Слід зауважити, що термін «текст» іноді, особливо в літературознавчому та культурологічному контексті, вживається в певному абстрактному значенні як «зв'язана сукупність концептів та ідей, що належать до будь-якої сфери» [62, с. 134].

Тексти виникають у результаті мовної взаємодії, й адекватне розуміння сутності тексту можливе лише з урахуванням динамічних процесів мовного спілкування, що розгортаються в часі та ведуть до виникнення тексту. Тим не менше існує тривала традиція вивчення текстів, особливо письмових, як статичних об'єктів, що існують незалежно від обставин їх виникнення. Текст є тією безпосередньою дійсністю (дійсністю думки й переживань), через яку здійснюється процес мислення. Якщо розуміти текст широко – як усякий зв'язний знаковий комплекс, то і мистецтвознавство (музикознавство, теорія та історія образотворчих мистецтв) має справу з текстами (творами мистецтва) [55, с.129].

Кожен текст має суб'єкта, автора, який говорить або пише. Можливі види, різновиди та форми авторства [64, с. 40].

Звичайно, кожен текст (як усний, так і письмовий) охоплює значну кількість різнорідних природних, натуральних компонентів позбавлених будь-якої знаковості, які виходять за межі гуманітарного дослідження (лінгвістичного, філологічного та ін.). Чистих текстів немає й бути не може. У кожному тексті, крім того, є ряд моментів, які можуть бути названі технічними (технічна сторона графіки, вимови тощо) [48, с. 57].

За кожним текстом стоїть система мови. У тексті їй відповідає все повторене і відтворене. Але водночас кожен текст (як висловлювання) є чимось індивідуальним, єдиним і неповторним, і в цьому весь його зміст (його задум, заради якого він створений). Стосовно цього моменту всі повторення і відтворення виявляються матеріалом і засобом, що якоюсь мірою виходить за межі лінгвістики та філології. Він властивий самому тексту, але розкривається тільки в ситуації і в ланцюзі текстів (у мовному спілкуванні певної галузі). Сам полюс пов'язаний не з елементами (неповторними) системи мови (знаків), але з іншими текстами (неповторними) особливими діалогічними (і діалектичними при абстрагуванні від автора) зв'язками [94, с. 140].

Будь-яка система знаків (тобто кожна мова), на який вузький колектив не спиралася б її умовність, принципово завжди може бути розшифрована, тобто, переведена на інші знакові системи (інші мови). Отже, є загальна логіка знакових систем, потенційно єдина мова мов (яка, звичайно, ніколи не може стати конкретною одиничною мовою, однією з мов). Але текст (на відміну від мови як системи засобів реалізації тексту) ніколи не може бути перекладений до кінця, бо немає потенційного єдиного тексту текстів.

Всякий по-справжньому творчий текст завжди якоюсь мірою є вільним і не зумовленим емпіричною необхідністю одкровення особистості. Тому він (у своєму вільному ядрі) не припускає ні каузального пояснення, ні наукового передбачення. Але це, звичайно, не виключає внутрішньої необхідності, внутрішньої логіки вільного ядра тексту (без цього він не міг би бути зрозумілим, визнаним і дієвим) [48, с. 58].

Людський вчинок є потенційним текстом і може бути зрозумілим (як людський вчинок, а не фізична дія) лише в діалогічному контексті

свого часу (як репліка, як смислова позиція, як система мотивів) [13, с. 286].

У суспільстві, де інформаційне, або навіть семантичне виробництво грає одну з головних ролей, текст, як вихідний матеріал і продукт виробництва набуває статусу універсального засобу обміну інформацією. У процесі багаторівневої комунікації текст інституціалізується, набуває своїх власних функцій і структур.

З набору знаків, що несуть певну інформацію і виконують допоміжну функцію в інших соціальних структурах, текст перетворюється на самостійну соціальну структуру. Ця структура формується в процесі взаємодії комунікативних одиниць різного порядку. Комунікативні одиниці вищого порядку (рівень вищої абстракції) являють собою смислові утворення, що утворюють «життєвий світ» індивіда чи колективу і забезпечують розуміння загальної семіотики даної культури. Це можуть бути різні невербалізовані ціннісні орієнтації, норми поведінки та схеми інтерпретації, все те, що Д. Е. Дюркгейм називав «колективними уявленнями» [47, с. 131].

Одиниці нижчих порядків утворюють ієрархію семантичних, синтаксичних і граматичних засобів. Семантичні одиниці являють собою набір значень, тематизованих у тій чи іншій галузі, що групуються в тематичні комплекси й поєднання. Дотримуючись даної ієрархії, можна виявити специфічні значення слів і дрібніших морфологічних одиниць. Абстрагуючись від лінгвістичного опису, текст можна розглядати як соціальну систему, у якій комунікативні одиниці нижчих порядків вступають у взаємодію та утворюють одиниці вищих [62, с. 7].

В умовах домінування писемності тексти (текстові смисли) починають функціонувати як соціальні об'єкти. Текст являє собою специфічну соціальність, у межах якої формуються особливі «інститути»,

що дозволяють регулювати функціонування текстів і забезпечувати системну відособленість окремої галузі. До таких «інститутів» можна зарахувати способи збереження і передавання текстів, способи оформлення тексту, способи членування тексту, стилістичні засоби та ін. Усе це великою мірою залежить від рівня ієрархізації суспільства, наявності центра-упорядника та принципів забезпечення цілісності суспільства. Чим більше впорядковане суспільство, чим міцніші соціальні зв'язки, тим стійкіші норми й правила функціонування та організації текстів. Безумовно, текстова соціальність не може ототожнюватися з якими-небудь іншими соціальними структурами і явищами, тим не менш, вона узгоджується зі станом суспільства і характером соціальних зв'язків [13, с. 243].

Через те, що мережа комунікацій постійно розростається, збільшується кількість зв'язків. Різні комунікативні системи (політика, повсякденне спілкування, наука, релігія, мистецтво) продукують та передають по каналах зв'язку свої тексти, які, перетинаючись і реінтерпретуючись, утворюють нові тексти. Тексти переплітаються між собою, «розтікаються». Розуміння одиничного тексту вже неможливе без залучення інших текстів. У відсутності єдиного центру-упорядника цілісний текст суспільства утворює хаотичні мережеві структури. Сучасна структура культури утворює мозаїку, а не ієрархію, через це мозаїчна культура вимагає нових форм комунікації, нових способів поводження з текстом. Текст, ніби має вийти за свої власні межі, розсипатися й зібратися знову. Текст стає гіпертекстом. Існує декілька визначень поняття гіпертекст:

1. «Гіпертекст – це з'єднання смислової структури, структури внутрішніх зв'язків якогось змісту та технічного середовища, технічних засобів, що дають можливість людині опановувати структуру смислових

зв'язків, здійснювати переходи між взаємопов'язаними елементами» [135, с. 41].

2. «Механізм, що наділений можливістю зв'язати уривки тексту, переходити від одного до іншого, називається гіпертекстом, або нелінійним текстом» [81, с. 37].

3. «Надтекст» – одиниця інформації, частинами якої є тексти, та / або текст, частини якого мають «надзв'язки», тобто з'єднані один з одним не лінійними зв'язками в одновимірному просторі (відношенням послідовності, як у звичайному тексті природної мови), а безліччю різних зв'язків, що представлені в багатовимірному просторі. У гіпертексті відсутні заздалегідь задані обмеження характеру зв'язків (мережа) [62, с. 8].

4. «Гіпертекст дозволяє пов'язувати текст, аудіо, фотографії, креслення, карти, рухомі картини та інші форми інформації в осмислене ціле, до якого може здійснюватися доступ за допомогою системи індексації, орієнтованої на конкретні ідеї, а не на конкретні слова в тексті» [159, с. 137].

5. «Гіпертекст можна визначити як нелінійну документацію, яка розгалужується і взаємопов'язується, дозволяючи читачеві досліджувати інформацію, що міститься в ній, у послідовності, яку він сам обирає» [159, с.137].

Як видно з наведених визначень, під гіпертекстом можна розуміти а) метод об'єднання документів; б) текст, по-особливому організований; в) механізм, що дозволяє ці тексти організувати; г) форму організації матеріалу; д) засіб організації текстів; е) документацію, яка може розгалужуватися.

Гіпертекстове середовище мислиться як простір, у якому розташовуються тексти, а також як інструмент, за допомогою якого

створюється одиничний текст. В одиничному тексті елементи, речення або абзаци складаються відповідно до якоїсь схеми, що впорядковує, аналогічно, як із цеглинок складається будинок, причому «цеглинки» можуть бути з різних текстів (цитати, посилання, уривки з колишніх робіт тощо) [122, с. 5].

Крім того, про текст завжди можна говорити у двох аспектах: у лінійному та нелінійному. Перший – це розгортання звичайного усного мовлення або такого, яке передається графічними знаками. Другий, або так званий гіпертекст, – це така форма організації тексту, в якій його одиниці представлені не в лінійній послідовності, а як система можливих переходів, зв'язків між ними. Дотримуючись цих зв'язків, можна читати матеріал у будь-якому порядку, утворюючи різні лінійні тексти [159, с. 139].

Різниця в тому, що лінійний текст має чітку послідовність, а нелінійний (гіпертекст) – мозаїчну структуру. Інтерпретація зрівнює в правах і текст, і гіпертекст, тобто обидва ці явища є чимось інтерпретованим і в процесі інтерпретації народжується новий зміст, відмінний від первісного авторського задуму. Структуровані авторські думки в лінійному тексті читач розуміє в процесі розумового діалогу та тлумачить, опираючись на фонові знання та інтелектуальний досвід.

Гіпертекст, крім текстової інтерпретації (що зближує його з текстом), набуває рис лінійності та структурується згідно з читацьким прочитанням і авторським задумом одночасно. Таким чином, під час читання гіпертексту відбувається процес подвійної інтерпретації – авторського задуму структури та авторського задуму змісту [122, с. 6].

За В. О. Пьєцух, специфіка гіпертексту як певної моделі тексту полягає у нелінійності як його побудови, так і сприйняття. До основних композиційних принципів побудови гіпертексту належать:

1. Дискретність подачі інформації, тобто відсутність безперервності;
2. Нелінійність;
3. Антропоцентричність, або суб'єктивізм у відношенні комунікативної завершеності гіпертексту;
4. «Демократичність» –окремі частини гіпертексту, залежно від позиції, обраної читачем, можуть служити і початком, і завершенням одночасно [122, с. 6].

Особливість гіпертексту як структури полягає у здатності, зберігаючи мережевий характер, переходити у форму впорядкованої за змістом послідовності висловлювань, тобто у форму тексту. У той же час гіпертекст відкритий для нових елементів і траєкторій, які не порушують, а лише збагачують його структуру. У гіпертексті суб'єкт самостійно рухається по ланцюжку гіпертекстових зв'язків, створюючи свою інформаційну модель світобудови, створюючи свій сенс даної моделі [104].

Розглядаючи текст законодавчого документа як знакову систему необхідно дослідити його параметри в контексті об'єкту культури.

Сучасні дослідники трактують текст як феномен культури, спираючись на ідеї, розроблені в працях М. М. Бахтіна, Р. Барта, Д. С. Лихачова, В. Н. Топорова, Ю. М. Лотмана, О. С. Карміна, Г. С. Кнабе, де текст характеризується як об'єкт культури з притаманними культурними, естетичними та етнокультурними стереотипами. Культурний феномен тексту полягає в тому, що останній розглядають не як окремий твір, а як цілу текстову парадигму, що розгортається в культурному просторі протягом певного періоду часу [88, с. 134].

О. С. Кармін відзначав, що будь-яке явище культури є знаковою системою, а тому будь-яка знакова система, що складається зі знаків та символів, є текстом: «Явище культури – це складений людьми за допомогою знакових систем текст» [62, с. 98]. Текст у значенні культурного явища може набувати різноманітних форм: предмета, ритуалу, художнього твору, мовлення.

У розвитку семіотики за останні п'ятнадцять років простежується дві тенденції. Одна спрямована на уточнення вихідних понять і визначення процедур породження смислів, а друга, зосереджує увагу на семіотичному функціонуванні реального тексту. Отже, в першому випадку у фокусі уваги дослідника тексту є матеріалізація структурних законів мови, а в другому, предметом уваги стають його семіотичні аспекти, які розходяться з мовної структурою.

В контексті лінгвосеміотики традиційні визначення тексту суттєво трансформувалися. Спочатку у визначеннях тексту, що підкреслювали його єдину сигнальну природу, як говорить М. Ю. Лотман, або нероздільну єдність його функцій у культурному контексті, розглядали текст як повідомлення. Вказувалося на те, що, для того щоб повідомлення могло бути визначене як «текст», воно повинно бути як мінімум двічі закодовано. Так, наприклад, повідомлення, яке визначається як «закон», відрізняється від опису якогось кримінального випадку тим, що одночасно належить і природній, і юридичній мові, складаючи в першому випадку ланцюжок знаків з різними значеннями, а в другому – деякий складний знак з єдиним значенням. Те ж саме можна сказати й про тексти типу «молитва» і т.п. [91, с. 130].

Ю. М. Лотман зауважував, що на початку розвитку повідомлення трансформувалося в ритуалізовану формулу, закодовану вторинною мовою, тобто в текст. Наступним етапом стало з'єднання будь-яких

формул в текст другого порядку. Особливий структурний сенс отримували такі випадки, коли з'єднувалися тексти різних мов, наприклад, словесна формула і ритуальний жест. В результаті текст другого порядку містив розташовані на одному ієрархічному рівні підтексти на різних і взаємно виведених одна з однієї мов. Виникнення текстів типу «ритуал», «обряд», «дійство» призводило до поєднання принципово різних типів семіозису і – в результаті – до виникнення складних проблем перекодування, еквівалентності, зрушень в точках зору, зміщення різних «голосів» в єдиному текстовому цілому. Наступний в евристичному відношенні крок – поява художніх текстів. Особливо це експлікується в жанровій специфіці роману, оболонка якого – повідомлення природною мовою – приховує виключно складний і суперечливий контроверсійну семіотичну систему [88, с. 131].

Подальша динаміка текстів, з одного боку, спрямована на підвищення їх цілісності та іманентної замкнутості, а з іншого, на збільшення внутрішньої семіотичної неоднорідності, суперечливості, розвитку в ньому структурно-контрастних підтекстів, що мають тенденцію до все більшої автономії. Коливання в полі «семіотична однорідність» ↔ «семіотична неоднорідність» становить одну з утворювальних ланок історико-літературної еволюції. З інших важливих її моментів слід підкреслити напругу між тенденцією до інтеграції – перетворенню контексту в текст і дезінтеграції – перетворенню тексту в контекст [88, с. 139].

Складні історико-культурні колізії активізують ту чи іншу тенденцію. Однак потенційно в кожному тексті присутні вони обидві в їх складній взаємній напрузі.

Багатошаровий і семіотично неоднорідний текст, який здатний вступати в складні відносини як з навколишнім культурним контекстом,

так і з аудиторією, перестає бути елементарним повідомленням, спрямованим від адресанта до адресата. Він виявляє здатність конденсувати інформацію та набувати пам'яті. Одночасно він має якість, яку Геракліт визначив «як текстовий логос». На такій стадії структурного ускладнення текст виявляє властивості інтелектуального пристрою: він не тільки передає вкладену в нього ззовні інформацію, а й трансформує повідомлення і формує нові [88, 145].

Тексти, як більш стабільні й відмежовані утворення, мають тенденцію переходити з одного контексту в інший, як це зазвичай трапляється з відносно довговічними творами мистецтва: переміщаючись в інший культурний контекст, вони поводяться як інформант, переміщений в нову комунікативну ситуацію, – актуалізують перш за все приховані аспекти своєї закодованої системи. Таке «перекодування самого себе» відповідно до ситуації оголює аналогію між знаковою поведінкою особистості й тексту. Таким чином, за Ю. М. Лотманом, текст з одного боку, уподібнюючись культурному макрокосму, стає значніше самого себе і набуває рис моделі культури, а з іншого, він має тенденцію до автономної функціональності [89, с. 132].

Вартим уваги також є питання утворення тексту. З одного боку, той чи інший власний текст може виконувати щодо культурного контексту роль описового механізму, з іншого, він, у свою чергу, може вступати в дешифровані й структуровані відносини з деякими метамовними утвореннями. У випадку із законодавчими документами таким метамовним засобом виступає печатка, яка утворює разом із актом нерозривний семантичний зв'язок.

1.3. Виникнення, історичний розвиток та класифікація печаток як засобу автентифікації законодавчого документа

Печатка – один із засобів надання документу достовірності, найбільш розповсюджений і в наш час, і багато століть тому. Класифікація та впорядкування печаток є об'єктом дослідження окремого розділу історичної науки – сфрагістики, або сигілографії.

Термін «сфрагістика» походить від давньогрецького σφραγίς, ἶδος ἢ - печатка. Але сфрагіс в той час мало ще і значення στυγραφα, ἦ – розписка, письмове зобов'язання.

Латинське слово «sigillum, i n –знамення, знак, прапор» в загальний вжиток увійшло в давні часи, а саме в так звані «темні віки». Цей термін також міг позначати «praeseptum», «epystola», «diploma» – одним словом все, що «sigillo munitum» [63, с. 45].

Взагалі у звичному використанні у римлян побутовував термін «signum», а також «anulus» – від персня, яким запечатували документ, оскільки в давнішому значенні, печатка – це відтиск на м'якому матеріалі, зроблений перснем чи предметом іншої форми, на якому міг бути вирізаний знак, що вказував на власника печатки. Багато згадок про самі печатки також можна відшукати в Біблії. Майже всі біблійські відомості мають тісний зв'язок з культурою Халдеї та Ассирії. В цих країнах ще за дописами самого Геродота (I книга, 215 глава), кожен мав свою печатку: «σφραγῖδα δε εκαστος εχει», і до нашого часу дійшла велика кількість циліндрів з глини та з каміння [32, с. 37]. Також відомим було використання глиняних табличок в оболонці із глини різних порід (граніт, порфир, агат, онікс, лапіс), які шляхом проколювання необпаленої глини видавлювались у форму продовгуватого прямокутника [83, с. 23].

Азійські печатки у формі циліндра використовувались протягом довгого періоду часу. Одне з найдавніших форм використань печаток – це

персні. Велика кількість знайденого каміння в Єгипті свідчить про це. Відомий камінь з іменем царя Тутмеса II, а також перстень, на якому ієрогліфами позначалося ім'я одного з чиновників царя Хубу, будівничого великої піраміди.

Інші народи давнього Сходу, а саме Фінікійці, Сирійці, Гіттіти також залишили матеріали для сигілографії. Велика кількість східних печаток-каменів закінчується ссанідськими гемами, що зібрані в різних містах Персії. Щодо майстерності виконання ці печатки не є зразками мистецтва в порівнянні з більш давньою епохою і надзвичайно поступаються грецьким гемам, які є першою сторінкою європейської сигілографії [109, с. 86].

Давні люди користувались для письма дерев'яними навощеними табличками. Віск також використовувався як один із основних матеріалів для виготовлення печатки і наливався в спеціально приготовлену глибоку посудину, внаслідок чого дві дощечки, найбільш звичайна форма письма для документа, складались разом воском всередину й обв'язувались стрічкою. На їх кінчики прикріплювалась печатка – σῆμα, ατος τό. Посилання на такий вид печатки ми можемо знайти ще в «Іліаді» (6 пісня), в історії Беллорофонта. В законодавстві Солоні вказуються різьбярі печаток. У Софокла Деяніра посилає Гераклу разом з отруєним одягом віддтиск його печатки. Електру Софокла Орест впізнає за батьківською печаткою. Збереглися посилання на те, що грецькі таблички робилися не лише на восковій основі, але й на глиняній, як на кінчиках стрічок, так і на оболонках з матерії, в яку потім стали зашивати дощечки. Іноді сама печатка прикривалась мушлею, тобто прототипом коробочки, яка мала назву кустодій [83, с. 32].

Відтиск печатки називався греками «βουλή» – це назва, під якою мається на увазі особливий вид печаток. Прагнення греків до краси та

вишуканості надавало їх печаткам вид пам'яток мистецтва, робило з них справжні витвори мистецтва.

Римські печатки

Більш за все персні та печатки були запозичені римлянами в греків. Так Пліній у своїй «Історії» пише про знамениті персні римлян-воїнів і вказує на те, що вони з Греції «hic anulorum usus venit, quamquam etiam nunc Tace demone ferro utuntur¹» [195].

Проте, персні-печатки відрізнялися від залізних перснів, які аж ніяк не могли служити печатками.

Появу залізних перснів у Римі пов'язують із правлінням Нуми Помпілія. Залізний перстень, перш за все – це відзнака військової доблесті. Пізній відголосок цього значення ми бачимо в історії Марія, який після перемоги над Югуртою в 100 р. до н.е. одягнув залізний перстень, коли вже не тільки сенатори, але й вершники мали золоті персні. З цього приводу Пліній говорить: «Longo certe tempore ne se natum quidem Romanum habuisse aureos manifestum est...volgo que sic triumphabant et, cum corona exauroet rus casus tinereturat ergo, anulustamen in digito ferre userat aequae triumphantiset servi prae se coronam sustinentis.Sic triumphavit de Iugurtha C. Marius»² [195].

Знаменитий золотий перстень, який вводився у вжиток поступово і спочатку видавався для того, щоб його могли носити лише послы, які являлись представниками нації, як «honoratissimi»із усіх.

З плином часу золоті персні стали використовуватись сенаторами, а потім з 217 р. до н.е. весь «Ordo equester», крім тих, які називались «equo privato», тобто вершники не від держави (вони отримали це право лише в 67 р. до н.е. і пізніше). Закони de jure aureorum anulorum були занесені в

¹ Лат. так використання кілець прийшло, хоча користувалися залізом.

² Лат. В будь-якому випадку довгий час Римський сенат привселюдно надавав золоті динарії, таким чином святкуючи тріумф, разом із цим надавався вінець із золота та земельні наділи, далі для тих, хто переміг, на палець вдягався залізний перстень. Так тріумфував над Югуртою Г. Марій

«Digesta» і в кінці кінців звичай говорив (до часу Юстиніана), що ті, які народжені вільними, мають право на золотий перстень, приватні вільновідпущеники – на срібний і лише раби обов'язково одягали залізний перстень. Разом із перстнями, які означали почесність, почали з'являтися і персні-прикраси, а не пізніше I ст. до н.е. в кожному римському домі був звичай мати скриньку для дорогоцінностей. В таких скриньках зберігались і персні-печатки [44, с. 58].

Римський письменник Макробій наводить відносно перснів-печаток у Римлян свідчення Атея Капіто – юриста, що жив у I ст. при Августі, та Тиберії: «Veteres non ornatus sed signandi causa anulum secum circumferebant»³ [202, с. 621]. Коли використання дорогоцінних перснів як прикрас розповсюдилось більшою мірою серед простого і суворого звичаями римського суспільства, для перснів-печаток були розроблені особливі терміни, такі як «signatorius» та «sigillarius». В Римі перстень-печатка був надзвичайно важливим. Їм надавалося право підтвердження автентичності різного роду документів у важливих випадках життя, під час укладення шлюбних контрактів чи заповітів. В «Дігестах» відмічений випадок, коли перстень передається спадкоємцеві: «Pater pluribus filiis heredibus institutis, moriens, clares et anulum custodiae causa majori natu filiae tradidit»⁴ [44, с. 32].

Знатні римляни мали печатку завжди при собі на пальці. Достовірно відомо, що печаток могло бути декілька – одна для документів, листів, інша – для секретних листів, для того, щоб замикати скрині зі скарбами. З вірогідністю можна вважати, що існувала особлива печатка – «signisculum» – для буденних справ [84, с. 21].

³ Лат. Старійшини не для прикраси, але для виділення з собою носили перстень

⁴ Лат. Батько помираючи серед багатьох синів спадкоємців, передавав кільце старшому народженому синові.

Як римські імператори, так і звичайні люди самі обирали собі емблеми для перснів. Так, Сципіон Африканський на своєму персні наказав вирізьбити зображення свого батька, його син слідував його прикладу і наказав виготовити перстень із зображенням Сципіона Африканського. На персні Юлія Цезаря була зображена Венера в обладунках – натяк на божественне походження роду Юліїв.

У Августа спочатку був зображений сфінкс – емблема його любові до мовчання – потім зображення Олександра Македонського, а в останні роки правління – його власний портрет. Нерон вибрав досить типовий для нього сюжет: на його печатці було зображено те, як Аполлон, після перемоги над Марсієм, готується здерти з нього живого шкіру.

В перші століття християнства виникло питання: яке зображення потрібно вибрати християнам для своїх печаток. Язичницькі зображення чи фривольні ідеологічні сценки, звичайно, не підходили християнинові, оскільки могли викликати гоніння. Климентій Александрійський радив вирізати на печатках рибу, корабель та ліру.

Християнство підняло значення жінки і дало їй право на окрему, власну печатку.

Печатки, що запечатували документи (відтиски).

Звичай запечатувати документи був розповсюджений як на Сході, так і на Заході, як у Греції, так і в Римі. Від Цицерона в промові на захист Флакка збереглися свідчення про те, що відтиски переважно робилися на воску та на глиняній основі.

Відтиск печатки не завжди був круглої форми. Древні знали ще декілька видів печаток. Досить багато збереглося печаток лікарів-окулістів, які мали особливі форми, вирізьблені з каменю різних порід.

Для виготовлення таких печаток використовувалося два види металічних пластин-матриць – одна випуклої форми, інша – вирізьблена всередину. Перша використовувалася як штемпель для різного виду посуду, другий вид використовувався для відтиску на папері чи на якомусь предметі. Такі печатки перш за все мали кільцеподібну ручку, тому деякі дослідники вважають, що це були персні. Проте величина матриць перешкоджає прийняттю цього твердження за вірне. Їх звичайна форма чотирикутна, однак траплялися печатки у формі півмісяця, вигнутої літери «S», нерідко зустрічалися печатки у формі ноги (досить дивна символізація, тоді як форма руки була цілком зрозумілою та логічною).

Печатки-штемпеля (печатки для відтиску) зазвичай виготовлялися з бронзи, але також поширеними були з теракоти для відтиску на м'якій глині.

Як суспільні заклади, так і приватні особи з великими грошовими статками могли роздавати своїм чиновникам і управляючим подібні штемпеля зі своїм іменем або якимось написом. Тому цілком логічно, що існує досить велика кількість однакових штемпелів, оскільки різні

службовці одного і того ж закладу користувалися однаковими печатками (signaculum) [59, с. 142].

Печатки вважаються не лише пам'ятками дипломатики (підтвердження автентичності документа), але й чисто історичними пам'ятками (показники політичних тенденцій, суспільних впливів і поглядів в зображеннях, формах, величинах, матеріалі), пам'ятками історії мистецтва, так само як цінним документами у історії побуту (зображення будівель, одягу, різних предметів, зброї).

Звичайно, виникає питання, як досліджувати пам'ятки, які стосуються стількох галузей знання, а з іншого боку, що саме повинно скласти предмет не лише історико-дипломатичного, але й лінгвістичного вивчення сфрагістики, тобто перед нами постає питання тлумачення сфрагістики як науки. З цього питання варті уваги класифікації дослідників геральдики та сфрагістики Гогенлоє-Вальденбурга і Гротефенда, які розкривають перед нами основні характеристики сфрагістичної науки.

Користуючись класифікацією цих учених, М. П. Ліхачов виділяє 15 різновидів печатки:

1. Печатки з написами без імені власника печатки;
2. Печатки, що містять ім'я власника;
3. Печатки із зображенням без імені власника;
4. Печатки із зображенням та з іменем власника;
5. Портретні печатки без герба із зображенням неповної фігури власника – його голови, погрудного бюста чи фігури по пояс;
6. Портретні печатки без герба із зображенням повної фігури власника, що стоїть у весь зріст;
7. Портретна печатка без герба із зображенням власника, що сидить;

8. Портретна печатка без герба, із зображенням власника на коні;
9. Портретна печатка із гербом із зображенням неповної фігури власника – його голови та погруддя;
10. Портретна печатка з гербом із зображенням власника, що стоїть на колінах;
11. Гербова печатка із зображенням (фігура, емблема) без геральдичного щита;
12. Гербова печатка із гербовими емблемами, що розміщені в геральдичному щиті;
13. Гербова печатка із зображенням геральдичних шоломів і прикрас на ньому (без самих гербів) прямо на полі печатки;
14. Гербова печатка, із зображенням геральдичних шлемів і прикрас, що розміщені на геральдичному щиті;
15. Гербова печатка з повним гербовим зображенням, тобто гербовими емблемами, що розміщені в геральдичному щиті, прикрашені різними геральдичними атрибутами.

Як ми бачимо, ця система стосується лише однієї сторони печаток: вона класифікує їх за наповненням. Система ця недостатня для повного опису печаток і незручна тим, що, якщо нею керуватися при вивченні сфрагістичного матеріалу, довелося б змішати в одне пам'ятки різних епох, походження та історичного значення [86, с. 145].

Такі недоліки, а також односторонність такої класифікації підштовхнули Г. Гротефенда до створення нової класифікації, яка будувалася на основних ознаках:

1. Вид прикріплення;
2. Матеріал виготовлення;
3. Форма печатки;

4. Слово, яке важко перекладається, тому потребує терміна, і розпізнається по відтиску самої печатки;

5. За типами (Класифікація Гогенлое);

Класифікацію за першими чотирма ознаками німецький філолог Г.Ф. Гротенд проводить у такий спосіб:

Прикріплення:

1. Прикладена на лицевій стороні документа;

2. Прикладена на звороті акта чи документа (документ, що знаходиться в конверті)

3. Навішування печатки(прорізка пергаменту);

4. Прикладена, коли запаковується документ, тобто, коли печатка прикладена так, що приховує зміст документа;

5. Прикладена із запакуванням, тобто за допомогою прорізу документа, вставляється стрічка для більшої міцності утримання;

6. Печатка, що висіла на стрічці, яка була вирізана із самого документа;

7. Навісна печатка:

8. На смужці пергаменту;

9. На смужці шкіри (білої, темної, чорної, бурої);

10. На шнурівці;

11. На кольорових стрічках: льняних, шерстяних, шовкових;

Проте, на думку М. П. Ліхачова, ця класифікація, заснована на багатьох ознаках, занадто складна. Печатка, прикладена до документа, і печатка прикладена до конверта(якщо документ згорнутий конвертом), – по суті один тип. Ознака, що суттєва для самих документів, не суттєва для печатки [86, с. 78].

Можна обмежитися, власне, основними типами:

1. Прикладні печатки;

2. Прикладні печатки під папером;
3. Підвішені печатки, до яких належить особливий вид, так звані булли;

Матеріал виготовлення:

1. Свинцеві булли (і пломба);
2. Золота булла, інакше «Хрисовула»;

Булла – один із найдавніших видів печаток. Поява булл (так званих вислих пломб) була спричинена спекотним кліматом Півдня. Науковці сперечаються щодо того, яке походження має це слово – латинське чи грецьке. Один із відомих італійських лексикографів Егідіо Форчелліні у своїй праці «Lexicon totius latinitatis» пише: «*bulla – nomen, qua significatur tumorille globulosus, qui in aqua ex ebullitione producitur. Utrum sit a bullio, vel potius hoc a bulla sit dictum, incertus paereo*»⁵ [183, с. 354].

Так само в творах Ісидора «Origines» зустрічається фраза: «*Bullae, quod sint similes rotunditate bullis, quae in aqua verto inflantur*»⁶ [189].

Важливе і досить розповсюджене в Римській імперії значення слова «булла» стосувалось тієї гривні, яку носили римські юнаки на шиї, поверх одягу, щоб показати своє благородне походження. Егідіо Форчелліні говорить: «*Bulla dicta est globus aureus, qui velut insigne quoddam, a pueris Romanis e collo ante pectus loro suspensus gestabatur vel signum ingenuitatus et fortunae*»⁷ [183, с. 343]

На думку Плінія, цей римський звичай зародився ще в часи Тарквінія Старшого, після того як той «*filium suum, quod adhec praetextatus hostem in bello occidisset, aurea bulla donavit*»⁸. Про такі

⁵Лат. Булла – це назва, що позначає випуклість округлої форми, яка виготовляється внаслідок кипіння води.

⁶Лат. Булли, подібні за округлістю до шарів, які виготовляються у воді.

⁷Лат. Як говориться, що булла це золота куля, яка носилася римськими юнаками на шиї на ланцюжку до грудей і була знаком від народження і знаком вдачі

⁸Лат. Його син, що загинув на війні, отримав золоту буллу

гривні, які носили на шиї, звичайно, збереглося багато відомостей. Поява терміна «булла» в значенні «печатка» датується римським періодом, але в загальний ужиток з таким значенням він увійшов у період Візантійської імперії [85, с. 47].

Булла – це висла печатка з металу або воску (у випадку, якщо вона проставлялася на самому папері), тому інколи значення булли переносилось і на печатку з воску.

За типом металу, з якого їх виготовляли, булли можна поділити на золоті, срібні та свинцеві. Безсумнівно, що булли із дорогоцінних металів – це тільки пізніша видозміна основного типу булл із свинцю. Власне, булла – це куля з м'якого металу, в якій були просверлені два отвори для двох кінців зав'язок, внаслідок з'єднання яких формувалась так звана пломба. Потім куля набула пласкої форми для надання печатці правильної форми. Спосіб обробки пломб і булл надає можливість чітко відрізнити їх від римських чи візантійських свинцевих тессер, які за формою і виглядом схожі на монети зі свинцю. У кожній булли завжди помітний отвір для одного або двох каналів, в яких були затиснуті нитки чи шнурівка [63, с. 55].

Точний час, коли канцелярія римських пап почала використовувати звислі металеві печатки – невідомий. Деякі дослідники вважали, що їх появу можна датувати другою половиною II ст. н. е., епохою римського імператора Марка Аврелія. Так, Карло Серафіні, спираючись на печатки, які йому були доступні для безпосереднього вивчення, виділив три періоди в історії папських печаток: перший – від Адеодата I (615-618) до Дамасія II (1048), другий – від Лева IX (1049-1054) до Пія II (1458-1464), третій – від Павла II (1464-1471) до сьогодення [67, с. 60].

З розвитком юридичної науки та дипломатичних відносин папської держави з іншими країнами Європи канцелярія папи зазнає

реформування. Приблизно у XII століті поняття «булла як висла печатка» трансформується та використовується для будь-якого документа, який видавався у папській канцелярії.

Деякі дослідники вважають, що печатка злилась в єдину назву із законодавчим документом через фразу, яка містилися у самому документі: «scripta quae sigillis bullata» – написане та запечатане [63, с .62].

Саме з папської булли як законодавчого акта розпочинається вивчення латинськомовних законодавчих документів середньовічної Європи, адже папська канцелярія стала першим об'єднанням, яке відповідало за документообіг Церкви.

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновки, що законодавчий документ разом із печаткою на ньому становить якісно нову знакову систему.

Висновки до Розділу 1

Законодавчий документ – це складна, багатогранна та різнокодова семіотична система, елементи якої поєднанні складними синтагматичними зв'язками.

Відповідно до класифікації знаків семіотика Чарльза Пірса, ми можемо говорити про законодавчий документ як про символ, оскільки в зазначеній знаковій системі існує динамічний зв'язок з об'єктом, який вона акредитує або просто позначає, а ікона або індекс будуть виступати його складовими елементами і мають бути закріплені у словесному тексті для конкретизації значення, яке ними представлене.

Відповідно до такої семіотичної характеристики законодавчого документа, ми можемо виокремити вербальні і невербальні компоненти даної законодавчої системи, які в нерозривному зв'язку між собою формують текст.

Розглядаючи законодавчий документ як текст, що складається з лінгвістичних та нелінгвістичних семіотичних систем, які оперують знаками різного характеру (вербального та паралінгвістичного), відповідно до складових елементів, які наявні в даній знаковій системі, його можна охарактеризувати наступним чином:

- 1) умовний (символічний) – оскільки сам текст подібний до свого значення;
- 2) прямий – такий, що посилається на предмет або явище, а саме текст та печатка на ньому служать засобом аутентифікації;
- 3) асинтагматичний – текст несе повідомлення про автентичність документа, який закріплений печаткою з написом;
- 4) тематичний – використовується для передання певної інформації;

5) аситуативний – у якому не відбувається зміни значення, тобто графічно текст може змінюватися, але первинне значення підтвердження достовірності залишається.

За особливостями знакового складу текст законодавчого документа як система знаків належить до:

1) відкритої системи – поява нових знаків не порушує старої системи;

2) складної системи – у законодавчому документі містяться різнотипні знаки: сам текст та його фонетичні синтаксичні та графемні особливості.

Єдність вербальної та невербальної знакових систем в законодавчому документі дає можливість говорити про законодавчий акт у рамках паралінгвістики й охарактеризувати його як креолізований текст, тобто семіотичне утворення, побудоване на основі, з одного боку, знакової системи природної людської мови (включаючи усну, письмову, друковану форми її реалізації, кожна з яких буде характеризуватися своїми специфічними рисами) і, з іншого боку, будь-якою іншою знаковою системою (малюнками, фотографіями, музикою, танцями, запахами і т. д.).

Мова законодавчого документа – особлива знакова система, оскільки її складові елементи мають тлумачитися не лише через параметри лінгвістики, але і нормами самого закону. Така мозаїчність структури тексту говорить про законодавчий акт як гіпертекст – з'єднання смислової структури, структури внутрішніх зв'язків якогось змісту та технічного середовища, технічних засобів, що дають можливість людині опанувати структуру смислових зв'язків, здійснювати переходи між взаємопов'язаними елементами.

Текст законодавчого документа виступає як об'єкт культури, оскільки його елементи набувають характеристик та параметрів тієї культури, в рамках якої він був створений і стає її ж характеристикою.

Кожен законодавчий документ має закріплюватися печаткою. В даному випадку печатка виступає ключовим елементом законодавчого акта як знакової системи, не лише як юридичний засіб аутентифікації документа, але і як невербальний компонент знакової системи.

РОЗДІЛ 2

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ЗАКОНОТВОРЧОСТІ ЄВРОПИ VIII – XVII СТОЛІТТЯ

2.1. Характеристика законодавчого акта як історичного акта

Існують різні погляди на трактування поняття «законодавчого акта». Насамперед, доцільно розглянути трактування та тлумачення цього терміна у юридичній науці. Як зазначає Н. А. Мяловицька у своїй статті «Правовий статус автономних утворень у державному устрої Великобританії»: «Законодавчий акт – правовий документ, що приймається органом законодавчої влади чи шляхом референдуму. Законодавчі акти приймаються парламентами у формі законів. У деяких країнах силу мають також укази глави держави і декрети уряду, якщо такі повноваження їм делеговані конституцією чи законодавчим органом для оперативного врегулювання суспільно-економічних відносин, які ще не мають законодавчої бази» [103, с. 213].

Законодавчі акти, як і будь-яке управлінське рішення, мають на меті такий вплив на поведінку людей, унаслідок котрого досягається визначена рішенням мета управління [136, с. 20].

Деякі автори, зокрема відомий правознавець Ю. О. Тихомиров та І. В. Котолевська, розглядаючи законодавчі акти як правові рішення, ототожнюючи їх із правовими та нормативними актами, акцентують увагу на тому, що це також свого роду управлінські рішення, якими встановлюються та підтримуються певні правові норми. Аналізуючи такі тлумачення законодавчого акта, можна говорити про визначення

законодавчого акта як, певною мірою, закону, оскільки закон – це нормативно-правовий акт, ухвалений в особливому порядку вищим представницьким органом держави або безпосереднім волевиявленням народу (референдум), який регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю (інтереси) більшості населення та володіє вищою юридичною силою [139, с. 132].

Проте, О. Ф. Скакун зазначає, що всі закони є законодавчими актами, але не всі законодавчі акти це закони. Тому поняття «законодавчий акт» вважається збірним поняттям, що включає в себе власне закони й акти делегованої законотворчості непарламентських суб'єктів (президента, уряду). Інший підхід не сприймає розчинення закону в понятті «законодавчий акт», а припускає їхнє розмежування внаслідок перебування в субординаційних зв'язках, де закону відведене провідне місце [129, с. 302].

У будь-якому випадку у рамках юриспруденції законодавчим актом вважається акт делегованого законодавства, який можна назвати «квазізаконом» або «субститутним» (замінюючим) законодавчим актом. У деяких країнах світу (Франція, Великобританія та ін.) такими законодавчими актами є акти президента, уряду, видані в порядку делегування їм парламентом законодавчих повноважень відповідно до конституції. У Франції – це ордонанси, прийняті урядом; в Італії – законодавчі декрети уряду, декрети президента, що мають силу законів, у Великобританії – накази, що видаються урядом від імені королеви і Таємної Ради. Їх прийняття суворо регламентовано конституціями. За загальним правилом законодавчі акти глави держави або уряду

набувають чинності закону лише після їх затвердження парламентом [129, с. 305].

Законодавчі акти, які були прийняті в епоху важливих соціально-економічних, культурних та історичних змін, цілком справедливо отримують дефініцію історичних актів.

Історичні акти – історичні документи, в яких у юридичній формі зафіксовано постановку чи вирішення питань договірно-правового змісту між певними юридичними сторонами і зазначено безпосередньо чи опосередковано конкретного автора та адресата, який виконує роль одного з найважливіших типів документальних історичних джерел. Сам термін акт – досить умовний. Назва пішла від латинського дієслова *ago, ēgi, āctum, ēre* – виконувати, здійснювати, що використовувався в значенні давньоримських, а пізніше середньовічних офіційних документів. Часто термін акт використовується в ширшому сенсі – на означення усіх документів взагалі на відміну від описових (нарративних) джерел, а особливо на означення законодавчих документів – законів, едиктів, указів тощо.

Історик В. В. Бездрабко пропонує наступну класифікацію актів:

- за ознакою походження чи авторством історичні акти бувають публічні, приватні, приватно-публічні, публічно-приватні;
- за ознакою місця дії – державні, церковні, світські;
- за співвідношенням змісту тексту і предметної ситуації – договірні (міжнародні світські договори, конкордати, приватні угоди – відкupu, підряду, купівлі, дарування, обміну та інші), договірно-законодавчі (давньоримські та середньовічні дипломи, жалувальні, уставні грамоти та інші), договірно-засвідчувальні (дипломи на титули,

чини, звання, мандати, ранги, метрики тощо), договірно-законодавчо-розпорядчі (заповіти монархів), договірно-розпорядчі (духовні грамоти приватних осіб, векселі, указні грамоти, певна частина указів, розпоряджень, постанов), договірно-протокольно-резолютивні (судові грамоти, витяги з протоколів доповідних судних списків, правних грамот тощо), договірно-реєстраційно-облікові (сотниці, витяги із писцових книг тощо), клопотальні (характеристики, рекомендаційні листи, поруки та інші), договірно-облікові (посольські, родовідні, приходсько-витратні, домові, оброчні книги та інші), договірно-довідні (відозви-угоди), договірно-епістолярні (відкриті листи, послання церковних ієрархів, у тому числі енцикліки тощо) [14, с. 60].

Дослідження історичних документів, чи б пак актів, викликає інтерес вчених ще з часів античності. Так, «Історія» Фукідида, на відміну від «Історії» Геродота базується саме на зібранні законодавчих актів – договорів, декларацій, певних законів. Такі античні історики, як Тіт Лівій, Страбон, Публій Корнелій Тацит також використовували законодавчі документи для аналізу та опису історичних подій.

Великий інтерес до історичних актів проявляється в епоху Відродження, коли почали започатковуватися археологічні розкопки, збирання та колекціонування пам'яток духовної та матеріальної культури. Так, наприклад, італійські гуманісти Франческо Петрарка та Лоренцо Валла довели факти підробок деяких середньовічних грамот, зокрема, так званого «Дару Костянтина», який утверджував вищість церковної влади над світською, використовуючи метод текстологічного аналізу, який ґрунтувався на зіставленні документів та грамот епохи, до якої відносили «Дар Костянтина». Роботу вчених Відродження

продовжують ченці деяких церковних орденів, які приклали чимало зусиль до зібрання, систематизації та реконструкції деяких законодавчих актів. Наприклад, Ансегіз із Фонтанелли, Бенедикт Левіта (диякон із Майнцу), Лангрський єпископ Ісаак та Турський єпископ Герар працювали над систематизацією та аналізом капітулярів Франкського королівства.

За доби Просвітництва були започатковані спеціальні знання про дослідження документів, їх пошук, вивчення та використання. Помітний внесок у розробку теоретичних засад дослідження археографічних пам'яток здійснили автори знаменитої «Енциклопедії», зокрема Д. Дідро, Ж. д'Аламбер та Вольтер. Вони значно розширили саме поняття джерела у таких статтях, як «Факт», «Достовірність», «Критика», «Історія». Енциклопедисти відійшли від середньовічних догм, піддали критиці абсолютизацію авторитету писемних джерел. До історичних джерел були зараховані й «перекази старців-очевидців», речові пам'ятки, предмети мистецтва. Д. Дідро вперше зробив спробу поділити історичні факти на три класи: божественні діяння, явища природи та дії людей, вважаючи при цьому, що всі вони мають підлягати критиці. Він звернув увагу на складність, суперечливість та багатоплановість поняття «факт» [56, с. 13].

Епоха Просвітництва справила величезний вплив на розвиток історичних знань та дослідження історичних актів в Україні. Так, наприклад, у Києво-Могилянській Академії історія викладалася з використанням археографічних джерел, зокрема Ф. Прокоповичем, С. Калиновським, Ф. Соколовським.

Ф. Прокопович у розділі «Про мету писання історії та про листи» свого курсу «Про риторичне мистецтво» використав значне коло джерел. Він посилався на таких античних авторів, як Фулідід, Геродот, Анаксімен, Курцій, середньовічних мислителів Григорія Богослова, Августина Аврелія, історика епохи Відродження Лукіана, звертався до польських хронік М. Поляка, М. Стрийковського, М. Кромера, літописів Київської Русі, історичних повістей, релігійно-повчальних творів тощо. Уся ця література рекомендувалася студентам академії, яка мала унікальну бібліотеку, для самостійного вивчення. До речі, майже всі відомі козацькі літописці були випускниками Києво-Могилянської академії, де їх навчали вести пошук та використовувати різноманітні історичні джерела [56, с. 13].

Важливе місце в розробці теорії та практики археографії займає французька школа «Великих істориків» першої половини ХІХ ст. О. Тьєррі, Ф. Гізо, Ф. Міньє та інші її представники звернулися до ґрунтового вивчення величезного масиву середньовічних джерел, що відображали події тієї епохи, коли формувалися економічні, соціальні та культурні передумови буржуазних революцій. Перевірка достовірності численних документів вимагала розробки основних засад джерелознавчої критики, конкретних методів дослідження та використання середньовічних хартій, актових книг. Найповніше проблеми джерелознавства були розроблені у працях Ф. Гізо, який розрізняв критику фактичну, текстологічну, логічну тощо. Йому належить знаменитий вислів про те, що ніщо так не фальсифікує історію, як логіка, оскільки факти самі по собі ще не складають історії, а

в історика досить часто виникають різні мотиви для підтасування фактів [56, с. 14].

З середини XIX ст. розпочався новий етап у розвитку європейської історичної науки в цілому та зокрема в дослідженні історичних документів. Провідником нового напрямку історичної думки виступив професор Берлінського університету Леопольд фон Ранке, якому вдалося створити унікальний напрям і наукову школу німецької класичної історії, її представники проголосили основним завданням історіографії фіксацію історичних фактів, що містяться в «першоджерелах», створених очевидцями або сучасниками подій. Основна увага приділялася дослідженню документів зовнішньополітичних інститутів різних держав, а методика джерелознавчого аналізу зосереджувалася здебільшого на зовнішній критиці джерел [56, с. 15].

Ідеї школи Ранке справили значний вплив на західноєвропейських позитивістів, які також чимало зробили для опрацювання теорії та практики археографії. До того ж, створена у 1884р. Американська історична асоціація на своєму установчому з'їзді проголосила ідеї Ранке канонам для американської історіографії.

Важливою заслугою позитивістської історіографії, що базувалася на історіософських поглядах І. Тена й О. Конта, є визнання пріоритету джерел в історичному дослідженні, опрацювання теорії проблем джерелознавства, хоча самому визначенню поняття історичного джерела її представники не надавали особливого значення. І. Тен вважав, що джерело – це лише форма, подібна до реліктової мушлі. Точніше й лаконічніше цю думку сформулювали Ш. В. Ланглуа і Ш. Сеньобос, які розуміли під джерелами сліди, залишені думками і діями людей. А

бсолютизація історичного факту, з одного боку, спонукала істориків-позитивістів до розробки таких проблем джерелознавства, як групування джерел, систематизація історичних знань [56, с. 15]. Вони окреслили роль допоміжних історичних дисциплін у встановленні історичних фактів, розробляли методику зовнішньої критики джерел. З іншого боку, за детальним аналізом фактів, що містилися в джерелі, та їхньою абсолютизацією губилося розуміння джерела як реального явища історичного процесу, що має властивість не лише відображати факти, а й впливати на подальший розвиток подій. А втім на рубежі XIX-XX ст. вплив позитивістської історіографії на розвиток джерелознавства був визначальним для всієї Європи, в тому числі й для Росії та України [56, с. 16].

Велику увагу пошукові й дослідженню різних типів історичних джерел приділяли російські історики XVIII ст. Г. Міллер і В. Татищев, які всіляко сприяли розвитку історіографії. Г. Міллер уперше в російській історичній науці застосував термін «джерело» у праці «Історія Сибіру», а також спробував класифікувати джерела за походженням (російські та іноземні). Значним був його внесок у збирання та упорядкування історичних документів, виховання першого покоління істориків-архівістів, українців за походженням, М. Соколовського, М. Бантиша-Каменського, О. Малиновського та ін., які згодом чимало зробили для популяризації документів з історії України. В. Татищев започаткував критичний метод аналізу деяких видів джерел, зокрема сказань іноземців, церковних книг, житій святих тощо. Завдяки йому до нас дійшли видані ним, але втрачені в оригіналі, цінні пам'ятки давньоукраїнського літописання, зокрема «Якимівський літопис» та ін.

Важливе значення для інтенсифікації джерелознавчих студій в Росії та Україні мала археографічна діяльність М. Новікова, який у своїй «Давній Російській Вівліофіці» оприлюднив значну кількість документів, зокрема духовних і договірних грамот, ханських ярликів, матеріалів Посольського приказу. Він видав також низку літописів, які є важливим джерелом з української історії. У джерелознавчих працях М. Щербатова, І. Болтіна, А. Шлепера розглядалися проблеми теорії та практики джерелознавства, досліджувались давньоруські літописи як історичне джерело [56, с. 17].

Значний внесок у розвиток джерелознавчої теорії зробили представники «скептичної школи», або школи М. Каченовського, професора Московського університету. Вже перші його праці, присвячені критиці використання джерел у популярній тоді «Історії держави Російської» 1818 року М. Карамзіна, привернули увагу істориків. Пізніше, піддаючи критиці творчий метод М. Щербатова та М. Карамзіна, М. Каченовський та його послідовники виклали своє бачення історичної критики джерел (термін, що тоді означав джерелознавство), сформулювали основні види джерелознавчої критики, поділивши її на дипломатичну, або графічну (палеографічне дослідження джерел), історичну (перевірка джерел на відповідність «духові часу» їх створення), археологічну (пояснення слів і термінів – імен, посад, грошових знаків, звичаїв, судових процедур тощо). «Скептики» закликали істориків покінчити з беззастережною довірою до джерел, розробили новий метод їх аналізу, який, однак, не завжди вдало використовували у джерелознавчій практиці. Зокрема, вони припустилися ряду помилок при вивченні джерел з історії Київської

Русі. Втім «скептична школа» зробила новий крок у розвитку методології джерелознавства.

Значний внесок у розвиток джерелознавчої методики зробили відомі російські історики середини і другої половини XIX ст. М. Поголім, В. Соловйов, В. Ключевський та ін. Зокрема, В. Ключевський дав визначення поняття джерела як пам'ятки минулого життя людей і цілих суспільств, поділив джерела на два види: залишки минулого та перекази про нього. Кожен вид він, у свою чергу, поділив на групи: акти, ділові документи вчений відносив до залишків, а літописи, сказання – до переказів. Велику увагу вчений приділив критиці джерел, вивченню їх окремих груп, кожна з яких, на його думку, потребує спеціальних методів дослідження. Історик розрізняв критику текстів (тобто зовнішню) та критику змісту (внутрішню). При цьому він (як і інші тогочасні історики) вважав, що законодавчі акти, діловодні документи, якщо доведено їхню справжність, спеціальної критики достовірності не потребують. На думку багатьох дослідників, з іменем В. Ключевського пов'язане становлення наукового джерелознавства в Росії [56, с. 19].

Рубіжною віхою у розвитку українського джерелознавства стало відкриття університетів у Львові, Харкові, Києві, Одесі, Чернівцях, заснування Київської археографічної комісії (1843 р.), створення Архіву давніх актів у Києві, діяльність Історичного товариства Несторалітописня. Національні та західноєвропейські традиції використання й оприлюднення джерел поєднувала Археографічна комісія Науковою товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові, яка під керівництвом М. Грушевського започаткувала серійне видання «Жерела до історії

України-Руси». Саме з іменем М. Грушевського, з його історичною школою у Львові та Києві пов'язані розробка і початок реалізації проекту, згідно з яким передбачалося видання літописних, правничих, актових, історико-літературних, історико-етнографічних, історико-статистичних пам'яток, унікальних зарубіжних джерельних матеріалів і матеріалів з історії церкви, освіти, матеріальної культури українського народу.

З нагромадженням джерел і розширенням рамок історичних досліджень, переходом до створення узагальнюючих, синтезуючих праць з історії назріла потреба в спеціальному опрацюванні питань, пов'язаних з пошуком, виявленням і залученням до наукових праць найрізноманітніших джерел, розробки методів перевірки їх достовірності, принципів описування та зберігання документів, їх публікації. Праці М. Бантиша-Каменського, О. Маркевича, О. Полегики та інших дослідників започаткували наукові підходи до вивчення джерел, їх відбору і методів інтерпретації, зокрема актових матеріалів, договірних грамот, реєстрів, привілеїв тощо [56, с. 21].

Одним із піонерів збирання і наукового осмислення українських історичних пісень, дум, інших джерел народної творчості був М. Максимович – перший ректор Університету Св. Володимира, видатний історик, етнограф, знавець старовини. Він став ініціатором створення в Києві Археографічної комісії для збирання і вивчення старожитностей, їхнього порятунку від нищення. Праці М. Максимовича з історії Києва, українського козацтва, Хмельниччини та інші побудовані на великому джерельному матеріалі, завдяки чому вони не втратили свого значення й сьогодні [56, с. 19].

Помітним внеском у дослідження теоретичних і методичних засад пошуку й опрацювання джерел стали дослідження М. Костомарова, П. Куліша, діяльність таких істориків, як М. Владимирський-Буданов, О. Лазаревський, М. Іванишев, В. Антонович, В. Іконников, І. Франко, М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Баталій, М. Василенкота ін. Великий ідейний вплив на національне забарвлення витоків українського джерелознавства здійснила творчість Тараса Шевченка, який особисто брав участь у збиранні пам'яток матеріальної і духовної культури українського народу як співробітник Київської археографічної комісії. У рамках історичних шкіл Києва, Харкова, Львова, Одеси, Чернігова сформувалися групи вчених, які плідно досліджували джерела з вітчизняної історії, заклавши тим самим фундамент національної джерелознавчої традиції. Найбільш помітною у цьому відношенні була київська історична школа, представлена В. Антоновичем, М. Іванишевим, О. Лазаревським, В. Іконниковим, І. Каманіним та іншими дослідниками. Вона увійшла в історію як школа документалістики [56, с. 22].

Особливої уваги заслуговує джерелознавча діяльність професора Університету Св. Володимира В. Антоновича, засновника згаданої української історичної школи документалістики. Упродовж двадцяти років він був головним редактором Київської Тимчасової Комісії для розгляду давніх актів, головою Історичного товариства Несторалітописця. В. Антонович уперше в Україні розробив і прочитав студентам у 1879 р. джерелознавчий курс з української історії. Він обґрунтував оригінальну класифікацію джерел, згідно з якою вони поділялися на три групи: літописи, юридичні документи, записки

мандрівників і сучасників. Історик чимало зробив для створення Київського центрального архіву давніх актів, виявлення нових джерел та їх публікації. На багатому і різноманітному документальному матеріалі побудовані всі його праці з історії України та українського козацтва.

Значний внесок у теорію джерелознавства зробив професор Київського університету, визначний історик-джерелознавець В. Іконников. Проблеми джерелознавчої критики він розглянув у серії статей, присвячених науковій діяльності І. М. Болтіна, А. Л. Шльоцера, М. М. Карамзіна, К. М. Бестужева-Рюміна, а також у монографії «Скептична школа в російській історіографії та її противники» і фундаментальному «Досвіді російської історіографії». Вчений зазначав, що історик не може безпосередньо мати справу з предметом дослідження, а вивчає його за допомогою джерел, які відбивають враження сучасників подій. Джерела, на думку В. Іконникова, надзвичайно численні й різноманітні, тому їх доцільно поділити на певні категорії: писемні, усні та речові. Крім того, вчений виділяв прямі свідчення – офіційні документи, хроніки, літописи, історичні картини тощо, і непрямі пам'ятки, створені для втілення ідеалу, ідеї, що містять побічні вказівки на минулі події. В цілому В. Іконников віддавав перевагу писемним джерелам над речовими, місцевим над іноземними, суто історичним творам над літературними. На відміну від багатьох своїх сучасників, в'їй па перше місце ставив акти, потім офіційні документи, до яких відносив і літописи, записки сучасників, донесення таємних агентів. Оповідні джерела вчений також вважав такими, що містять достовірні факти, хоча й у тенденційній формі [56, с. 21].

Виклав В. Іконников і своє бачення джерелознавчої критики, яку поділяв на нижчу (дипломатичну) та вищу (внутрішню). Важливу роль, на думку вченого, має відігравати й фантазія історика, а основою критики він уважав його здоровий глузд. Загалом підхід В. Іконникова до теоретичних проблем джерелознавства можна вважати позитивістським.

Важко переоцінити роль у розвитку українського джерелознавства найвидатнішого нашого історика М. Грушевського – найталановитішого учня і послідовника В. Антоновича. Після закінчення Київського університету він керував кафедрою у Львівському університеті, був головою Наукового товариства ім. Т. Шевченка, очолював Археографічну комісію, створив наукову історичну школу у Львові, а пізніше в Києві. За його ініціативи було започатковане серійне видання «Джерела до історії України-Русі».

М. Грушевський дав блискучий приклад наукового використання творів античних авторів, давньоукраїнських літописців, зарубіжних істориків, хронік, найрізноманітніших архівних документів для створення історії українського народу. Характерною особливістю усіх його праць є ретельний аналіз і ефективне використання документів. Публікації джерел, здійснені М. Грушевським, не втратили значення і в сучасних умовах.

Варто також зазначити, що М. Грушевський широко залучав фольклорний матеріал, документи про розвиток письменства, друкарства, літератури. На таких унікальних джерелах побудована його п'ятитомна «Історія української літератури». Учений підготував цілу плеяду талановитих учнів, які добре прислужилися українському

джерелознавству. Це, зокрема, С. Томасівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба та ін.

У 80-х роках ХІХ ст. розпочалася наукова діяльність видатного українського історика, історіографа і джерелознавця Д. Багалія. Вчений свого часу читав курс історіографії у Харківському університеті. Він визначав її як наукову дисципліну, що, з одного боку, займається оглядом джерел (літописів, хронографів, житій святих, актів, грамот, записок іноземців тощо), а з іншого – подає виклад історії історичної науки. Тобто фактично курс Д. Багалія складався з двох частин – джерелознавства та історіографії. У джерелознавчій частині вчений подав історію виникнення і вивчення різних груп джерел, а потім їх аналіз, зокрема розглянув літописи як основне джерело давньої історії України, інші оповідні джерела, усні перекази та легенди, перекази іноземців, мемуарні джерела, актові документи, торкнувся теоретичних проблем джерелознавства [56, с.23].

Зверталися до проблем теорії джерелознавства й такі українські історики другої половини ХІХ – початку ХХст., як Ф. Фортинський, М. Костомаров, О. Маркевич, П. Голубовський, М. Владимирський-Буданов. Останньому ми завдячуємо ґрунтовним дослідженням пам'яток давньоукраїнського та литовського права.

Пошук, збирання, колекціонування, вивчення історичних старожитностей, у тому числі археологічних та архівних пам'яток, сприяли розвитку історичних знань, піднесенню історичної свідомості. Важливу роль у цьому процесі відігравали видання наукових праць НТШ, Українського наукового товариства в Києві та його історичної секції,

публікації «Киевской старины», часописів «Україна», «Гідний край» та інших, діяльність губернських Учених архівних комісій.

Законодавчі акти відіграють надзвичайно важливу роль для сприйняття повної картини певної історичної епохи, адже їхні основні ідеї, зміст, особливості мови, вказують на зміни, які відбувалися у всі періоди розвитку суспільства, а їхня класифікація та територіальні особливості дають можливість детального аналізу функціонування мовно-стилістичних особливостей текстів законодавчих документів.

2.2. Класифікація законодавчих актів

Найчисленнішими за кількістю, формою та значенням є актові історичні джерела, які разом із статистичними даними, правочинними документами та матеріалами складають досить об'ємну історичну та лінгвістичну базу для досліджень. Термін *законодавчі актові джерела* тлумачиться у вузькому та широкому розумінні слова.

У вузькому розумінні – це правові документи, де зафіксовані договори, угоди між приватними особами, між державою та приватними особами, між державою та церквою. В науці такі види актів прийнято поділяти на дві групи: приватн-оправові та публічно-правові. Приватноправові акти закріплюють відносини між громадянами або окремим групами громадян (наприклад, духовний заповіт, купчі).

У широкому розумінні – це сукупність усіх юридичних документів, які являються особливою історичною цінністю, оскільки саме завдяки їх існуванню можливе відтворення політичного життя, традицій та подій певної епохи.

Як підвид, публічно-правові акти виникли внаслідок діяльності органів влади, з метою врегулювання правових відносин між різними представниками влади в державі. Публічно-правові акти являють собою величезний масив різних за формою, змістом та призначенням документів.

Особливість джерел цього виду визначається тим, що вони відображають не лише історичну дійсність в юридичних нормах, але й чітко вказують на зміни, яких зазнає мова під впливом не лише історичних, але й політичних та юридичних змін [56, с. 357].

Така класифікація є досить широкою і не охоплює не лише історичних особливостей та нюансів самих документів, які потребують ретельнішого дослідження, але й географічних. Так, розглядаючи локалізації обігу законодавчих актів у Європі, можна встановити умовний поділ на західний та східний ареали функціонування.

Юридична наука розвинулася ще в Античному світі: Драконові закони, закони XII таблиць – все це надзвичайно важливі зразки законодавчих документів саме Західної Європи.

Своє продовження законодавчі акти Давнього світу отримують у різних видах документів. Так, доцільно згадати *папські булли*. Вони почали використовуватися папською канцелярією з VI ст., проте саме у значенні печатки, якою верифікувався сам документ. Уже в XII ст. булла використовується нероздільно від документа, до якого вона прикріплювалася, тому саме з цього періоду булла – офіційний, юридично затверджений документ.

Папські послання до VI ст. збереглися в основному в копіях або уривках. Їх формуляр був неусталеним, регулярної реєстрації не велося.

Перші згадки про архів папської курії відносяться до понтифікату пап Дамаса I (366-384) і Геласія I (492-496). За папи Григорія I Великого (590-604) була створена перша книга формул Римської курії – «*Liber Diurnus*» (Щоденна книга), до папського титулу в буллі була додана формула «*Servus servorum Dei*» (Раб рабів Божих).

У каролінгську епоху зі створенням Патрімонію св. Петра пішла реорганізація роботи канцелярії. Для урочистих папських документів було введено так зване подвійне датування в кінці тексту печатки (застосовувалося до 20-х рр. XII ст.). Перша дата починалася зі слова «*Scriptum*» (написано), містила місяць та індікт⁹, ім'я службовця курії, що складав чернетку булли або набіло переписувати її. Друга дата могла відокремлюватися від першої декількома днями. Вона вводилася словом «*Data*», пізніше «*Datum*» (дано) і вказувала рік і день, ім'я кардинала, під чийм керівництвом видавалося це послання.

З XI ст. папірус перестав вживатися в папській канцелярії і булли стали видаватися тільки на пергаменті. У XI ст. папа Лев IX провів реформу папської канцелярії, що спричинило за собою впорядкування формуляра печаток і правил їх використання. В XI-XIII ст. сформувався тип великих і малих булл (також «привілеї» та «послання»), що відрізнялися ступенем урочистості. Всі булли починалися з імені папи, написаного готичним майюскулом. У великих булл після слів «*episcopus, servus servorum Dei*» йшла клаузула, формула, обумовлена необмеженим терміном дії документа, – «*in perpetuam memoriam*» або «*ad perpetuam rei memoriam*» (скорочено *IN PP. M*); в малих буллах замість неї стояло

⁹ Індікт (або індікціон) — церковний період в 15 років, який починався 1 вересня і був затверджений Отцями Першого Вселенського Собору у 325 році.

«salutem et apostolicam benedictionem» (вітання і апостольське благословення) [150, с. 241].

Адресат в тексті не вказувався. З 2-ї чверті XII ст. печатки підписувалися папою і кардиналами-єпископами (в центрі під ім'ям папи), кардиналами-пресвітерами (зліва) і кардиналами-дияконами (праворуч). Внизу документа, зліва від підпису папи, ставилася так звана рота, що складалася з 2 концентричних кіл, в простір між якими був вписаний папський девіз (signum), короткий вислів зі Святого Писання. Девізом Льва IX, наприклад, був вислів «Misericordia Domini plena est terra» (милістю Божою сповнена земля), а папи Адріана IV – «Oculi mei semper ad Dominum» (Мої очі постійно (звернені) до Господа). У центрі роти розташовувалися імена апостолів Петра і Павла, над і під ними – ім'я папи. Праворуч від папського підпису і навпроти роти стояла монограма, що замінила давню формулу благословення «Vene valetе» (Будьте здорові). Починаючи з понтифікату Лева IX ці слова писалися не в повному обсязі, а у вигляді монограми. У малих буллах рота, монограма «Vene valetе», підписи папи і кардиналів були відсутні, їх підписував тільки кардинал-канцлер. На відміну від малих булл текст великих завжди закінчувався загрозливими або заборонними клаузулами «Decernimus ergo ...» (Постановляємо тому ...), «Si quis igitur ...» (Якщо ж хто ...). В XI ст. останній рядок тексту заповнювали багаторазовим повторенням слова «Amen». У «Datum» вказувалися ім'я посадової особи, яка видала буллу, день місяця, індикт, рік від Богоявлення, рік понтифікату. Наприклад, «Дано в Латерані рукою Роланда, святого Римської Церкви кардинала-пресвітера і канцлера, в 12-й день до червневих календ, 5-го індікту, в рік від Богоявлення 1157, понтифікату

ж пана папи Адріана четвертого рік третій» (Datum Laterani per manum Rolandi sanctae Romanae ecclesiae presbyteri cardinalis et cancellarii, XII Junii, indic [tione] Vo, anno dominicae incar. MCLVII pontificatus vero domini Adriani papaе quarti anno tertio [21 травня 1157]). Аж до понтифікату Папи Лева XIII (1878-1903) були писалися особливим шрифтом з різноманітними скороченнями і відсутністю пунктуації. Оскільки текст був досить важкий для читання, разом з буллою, як правило, посилалася копія (transsumpta, transsumptio), написана більш простим шрифтом [150, с. 243].

Продовжити такий вид класифікації доцільно з одного із найцікавіших видів законодавчих актів – *капітулярія*. Отже, капітулярій – це низка законодавчих та адміністративних актів, які походять від франкських династій Меровінгів та Каролінгів. Започаткував обіг такого виду документа імператор священної Римської імперії Карл Великий. Цей вид акта завдячує своїй назві формальному поділові, який існував у самому документі. Такі частини називалися «сарітула», тобто дослівно «глави».

Коли робота над капітулярієм закінчувалась, він відсилався до різних посадових осіб Франкської імперії: архієпископів, єпископів, дипломатичних представників. Копія зберігалася канцлером в архівах палацу. Останній імператор, за правління якого був складений капітулярій – Ламберт (898 рік).

На сьогоднішній день ми не маємо жодного зразка капітулярія в його первісній формі, але дуже часто копії цих ізольованих актів включалися в різні спорадичні рукописи, зазвичай в документи зовсім іншого походження – церковного чи світського. Ми знаходимо, таким

чином, значну кількість із них в книгах IX-го або X-го століття. В останніх виданнях капітуляріїв ретельно вказується, в якому з рукописів він міститься.

Ці законодавчі акти за своєю природою мають різні призначення, тому було прийняте рішення класифікувати їх на глави відповідно до предмета, якого стосується цей акт. У 827 р. Ансегій, настоятель французького абатства Сент-Вандріль, зібрав колекцію таких документів. Він включив їх до чотирьох книг: один церковний капітулярій Карла Великого, один – Людовика I (сина Карла), один світський Карла Великого, і один із них же – Луїса, об'єднавши таким чином аналогічні положення і вилучаючи дублікати. Ця колекція отримала офіційний статус після посилання на книгу та певні розділи з неї Людовика Благочестивого у 829 році [177, с. 282].

Після 827 р. були оприлюднені нові капітулярії і до 858 р. з'явилась друга збірка в трьох книгах автора, який називав себе Бенедиктом Левіта. Його мета полягала в тому, щоб завершити роботу Ангесія і довести його працю від 827 року до 858 року, але автор не тільки запозичив постанови з капітуляріїв; він представив також інші документи: фрагменти римських законів, канони рад і особливо фальшиві положення того ж періоду дуже схожі за своїм характером з оригіналами, знайденими в підроблених декретах. Його сучасники не помітили фальсифікацію цих документів та прийняли всю колекцію як справжню, включаючи чотири книги Ангесія і три Бенедикта Левіта в єдину колекцію в семи книгах [177, с. 283].

Видатний французький учений Етьєн Балуже, який запропонував нову класифікацію, вирішив перевидати цю колекцію Ангесія і

Бенедикта в першопочатковому вигляді. У 1677 році він запропонував новий випуск *Regum Francorum Capitularia*¹⁰ у двох томах, де він опублікував спочатку віднайдені ним повні зібрання капітуляріїв Меровінгів: Піппіна III Короткого, Карла і Людовика Благочестивого. Після 840 р. він, в якості доповнення, опублікував недостовірну колекцію Ангесія та Бенедикта Левіта з попередженням про те, що останній не вартий довіри. Потім він подав капітулярії Карла II Лисого та інших представників Каролінгської династії, або сучасників, або спадкоємців Карла.

У 1835 році Георг Перц опублікував ще одне видання капітуляріїв у своїй праці «*Monumenta Germaniae Historica*». Була необхідна нова ревізія, і редактори «*Monumenta*» вирішили перевидати його в четвертій серії, доручивши цю роботу доктору Альфреду Борету. У 1883 році Борет опублікував свій перший том, що містив усі відокремлені капітулярії до 827 р. разом із різними додатками, а також збірник з Ангесія. Альфред Борет, чиє здоров'я було підірвано надмірною роботою над збірником, не зміг довести роботу до кінця; його послідовником став Віктор Краузе, який збирає у II томі роздрібнені капітулярії, що датуються 828 роком. Карл Земер та Альбрехт Вермінгоф склали докладний індекс обох томів, в яких відзначені всі основні слова. Третій обсяг, підготовлений Емілем Секелем, повинен був включати в себе зібрання капітуляріїв Бенедикта Левіта [177, с. 284].

Альфред Борет віднайшов велику кількість документів, які вимагали певної класифікації [177, с. 284]. Саме тому він згрупував їх за наступними типами:

¹⁰ Лат. Капітулярії Франкських імператорів

1. *Capitula legibus addenda* (авт. додаткові капітули для законів) – це доповнення, зроблені королем франків у варварських законах, прийнятих під час правління Меровінгів: Салічний закон, «Прибережний» або «Баварський» входять саме до цього типу капітуляріїв. Вони мають одне і те ж саме значення, як і закон, який вони виконують. Їхнє використання досить особливе, оскільки стосуються лише чоловіків, які мали ним підпорядковуватися. Як закони, вони в основному складаються зі шкали компенсацій, правил, процедур і пунктів цивільного права. Вони були урочисто оприлюднені на місцевих зборах, де попросилася згода народу на їх прийняття. Карл Великий і Людовик Благочестивий, здається, докладали чимало зусиль щодо приведення інших законів у відповідність із Салічним законом. Слід також зазначити, що за допомогою деяких капітуляріїв цього типу, король додає положення, що торкаються не тільки одного закону, але і всіх законів, що використовуються у королівстві.

2. *Capitula ecclesiastica* (авт. церковні капітулярії) – це закони, які були розроблені в радах єпископів; король франків таким чином санкціонував канон рад, і зробив їх обов'язковими для усіх християн у королівстві.

3. *Capitula per se scribenda* (лат. власне капітулярії) – ці закони включають політичні декрети, які зобов'язували усіх суб'єктів королівства їх дотримуватися. Вони часто називалися едиктами або конституціями. Положення, представлені в них, були постійними. Ці капітулярії, як правило, розроблялися королем франків на осінніх зборах або в комітетах весняної асамблеї. Часто ми володіємо матеріалом, який представляє лише пропозицію, внесену королем до комітету, так звана

capitula tractanda cum comitibus, episcopis, et abbatibus¹¹, а не остаточну форму, яку затверджували.

4. *Capitula missorum* (авт. капітулярії послів) – це інструкції, розроблені Карлом Великим і його наступниками для дипломатичних представників, які були відіслані в різні частини імперії. Іноді вони були загальними для всіх місій певного року (*Capitula missorum generalia*)¹²; іноді вони відправлялися для представника лише певної області (*Capitula missorum specialia*)¹³. Іноді ці інструкції були справедливими лише для області дипломатичного представника; вони не мають ніякого загального застосування і є лише тимчасовими.

5. *Capitularia* (лат. різні капітулярії) – разом з капітуляріями були включені у різні документи, наприклад, правила, яких слід дотримуватися в управлінні приватних володінь короля (знаменитий капітулярій про маєтки *de villis vel curtis imperii*, який, без сумніву, є колекцією інструкцій, відправлених в різний час до представників цих володінь); поділ царства серед синів царя, як *Divisio regnorum* 806 року, або *Ordinatio Imperii* 817 року; клятви миру і братерства, які були прийняті в різних випадках синами Людовика Благочестивого і т.д. Альфред Борет чітко визначив їх відмінності. Він, безсумнівно, переоцінив різницю між *Capitula missorum* і *Capitula per se scribenda*; в числі перших, були знайдені положення загального і постійного характеру, а серед інших часто включаються положення про тимчасові міри. Після правління Людовика Благочестивого капітулярії стають довгими і розпливчатими. Незабаром, починаючи з X-го століття і далі,

¹¹Лат. Обговорена з комітетами, єпископами та абатами капітула (глава).

¹²Лат. Загальні положення для дипломатичних представників.

¹³Лат. Спеціальні положення для дипломатичних представників.

жодне з положень загального застосування не випускається від імені королів. Відтепер королі за допомогою статутів регулюють лише приватні інтереси. Так продовжувалося до входження на престол Філіпа Августа, за правління якого знову з'являються загальні положення, але вже під новою назвою – постанов.

Ще одним досить відомим видом законодавчого акта в Середньовічній Європі була *хартія*, або як ще її називають – харта. Хартія (від давн. грец. ἡ χάρτης – папір, грамота) – це: 1. грамота, політичний документ, що висловлює основні вимоги широкого народного руху (права, привілеї); 2. у середні віки документ, який засвідчував якісь права або привілеї; 3. назва деяких міжнародних актів і угод, декларацій суспільно-політичного значення; 4. документ публічно-правового, соціально-економічного характеру; 5. старовинний рукопис [180, с. 23]. Звісно, найвидатнішим зразком цього юридичного документа є Magna Charta Libertatum або Велика хартія вольностей. Проте, вона не являється найдавнішим актом цього зразка. Знову ж таки, першими у створенні такого документа британців випередили представники франкського королівства. Перша відома хартія – хартія Алаона була видана у 845 році Карлом II Лисим і стосувалася походження герцога Аквітанії та Басконії Одо Великого. Існує багато суперечливих думок, які стосуються цієї хартії. Так, французький дослідник Франсуа Рабанні вважає, що цей документ є підробкою, зробленою у XVII століття. Зокрема вчений говорить, що Одо Великий ніяким чином не міг бути одним із представників Меровінгської династії по лінії короля Халіберта II (до якої відносила герцога аквітанського ця хартія), оскільки, по-перше, історично не доведено, що Халіберт мав

синів; по-друге, якщо Одо Великий і мав відношення до династичної гілки франкських королів, то мав би бути у прямій спорідненості з Лупом II, що документально не підтверджено.

Якщо розглядати хартію, як законодавчий акт, в хронологічному аспекті, то другою, але, напевно, однією з найважливіших юридичних документів, що регулює та захищає права та свободи вільного населення була Велика Хартія вольностей або *Magna Charta Libertatum* – це статут, погоджений англійським королем Джоном в Ранніміді, недалеко від Віндзора, 15 червня 1215 року. Вперше підготовлений архієпископом Кентерберійським для укладення миру між непопулярним в той час королем і групою баронів-повстанців. Цей документ надавав захист правам церкви, захист баронів від незаконного позбавлення волі, доступ до швидкого правосуддя, а також накладав обмеження на феодалні платежі короні, які тепер мали здійснюватися через раду, що складалася з 25 баронів. Проте, жодна зі сторін не дотримувалася своїх зобов'язань, і хартія була анульована папою Інокентієм III, що призвело до Першої війни баронів. Після смерті Джона уряд, який отримав регентство над його сином Генріхом III, перевидав документ у 1216 р., видаливши з його змісту радикальні статті, для того, щоб забезпечити собі політичну підтримку. В кінці війни 1217 р., вона була частиною мирного договору, погодженого в Ламбете, де документ отримав назву *Magna Charta*, щоб відрізнити його від меншої *Charta Silvae*, яка була видана в той же час. Обмежений в коштах, Генрі знову перевидає статут в 1225 році з метою введення нових податків; його син, Едуард I, застосував його в 1297 році, тим самим ратифікуючи хартію як частину статутного права Англії [112, с. 96].

Хартія стала частиною англійського політичного життя і, як правило, поновлювалася кожним монархом, хоча, з плином часу новий англійський парламент прийняв нові закони, вона втратила частину свого практичного значення. В кінці XVI-го ст. інтерес до Великої хартії вольностей значно зріс. Юристи та історики в той час вважали, що існувала давня англійська конституція, яка відносилась до часів англосаксів і захищала окремі англійські свободи. Вони стверджували, що Нормандське вторгнення у 1066 році знівельовало ці права, і що Велика хартія вольностей була спробою відновити їх, як необхідний фундамент для теперішніх повноважень Парламенту та правових принципів, таких як *habeas corpus*¹⁴. Хоча ця історична думка була досить некоректною, правознавці, такі як сер Едвард Коук широко використовували Велику хартію вольностей на початку XVII-го ст., виступаючи проти божественного права королів, висунутого династією Стюартів. І Джеймс I і його син Карл I спробували придушити обговорення Великої хартії вольностей, поки проблема не була обмежена англійською громадянською війною 1640-х років і стратою Карла [39, с. 280].

Політичний міф про Велику хартію вольностей і її захист стародавніх особистих свобод зберігся після Славної революції 1688 року аж до початку XIX-го століття. Хартія мала вплив на ранніх американських колоністів у Тринадцяти колоніях і створення Американської конституції в 1787 р., яка стала вищим законом країни в новій республіці Сполучених Штатів.

¹⁴ Habeas corpus – це правова процедура, судовий наказ про вимогу доставлення арештованого до суду.

Дослідження вікторіанських істориків показали, що перша хартія 1215 року стосується середньовічних відносини між монархом і баронами, а не прав простих людей. Проте цей законодавчий акт залишається потужним, знаковим документом, навіть після того, як майже увесь його зміст було анульовано в XIX-ому і XX-ому ст. Велика хартія вольностей, як і раніше, є важливим символом свободи сьогодні, часто політики та агітатори у своїх промовах посиляються на цей документ; хартія користується великою повагою з боку британських та американських юридичних громад, лорд Деннінг у свій час назвав його «найбільшим конституційним документом усіх часів – фундаментом свободи особистості від свавілля влади деспота» [180, с. 145].

У XXI-му ст. чотири завірені копії оригінальної хартії продовжують існувати, зберігаючись у Британській бібліотеці та в соборах Лінкольна та Солсбері. Є також кілька старших хартій у публічному доступі та приватній власності, в тому числі копії 1297 року у Сполучених Штатах Америки та Австралії. Оригінальні хартії були написані на пергаментних аркушах, середньовічною латиною, яка була загально прийнятою для юридичних документів в той час. Кожна з них була скріплена королівською великою печаткою (з бджолиного воску ізі смоляним сургучем): далеко не всі з печаток збереглися. Хоча вчені і посиляються на 63 пронумеровані «положення» Великої хартії вольностей – сучасну систему нумерації, введеної сером Уільямом Блекстоуном у 1759 р., оригінальна хартія являє собою єдиний, довгий, безперервний текст [180, с. 36].

Наступним із прикладів найдавнішого нормативно-правового акта являється едикт. Цей тип законодавчого документа виник ще у роки

існування Римської імперії та вплинув на розвиток юридичної науки у всій Європі.

Едикт (лат. *edicere* – оголошувати) – це 1. у стародавньому Римі: програма діяльності магістрів, оголошувана ними при вступі на посаду; всяке розпорядження магістрату, оголошене ним усно (ранні едикти) або письмово (пізні) для загального відома. За своїм змістом едикти включали в себе накази, заборони і обіцянки магістратів, що стосувалися управління і правосуддя, загального або спеціального характеру. Право видавати едикти (*jus edicendi*¹⁵) належало всім вищим магістратам, а з нижчих – трибунам, едилам і квесторам. З едиктів, відомості або уривки з яких збереглися до нас у пам'ятках давнього римського життя, особливо важливе значення для розвитку римського права мали преторські едикти і частково едикти едилів; в середні віки в деяких західноєвропейських монархіях один із видів королівського, імператорського закону, який мав на меті введення однієї зі значних правових норм. Охоплюючи період з IX по XVII століття можна виділити наступні едикти [14]:

Пістрський едикт (864 рік) Карла Лисого. Він реформував Західну франкську армію і заклав основи відомого французького лицарства Високого Середньовіччя. Він також наказав збудувати укріпленні плацдарми для боротьби з мародерами вікінгів.

Едикт Вигнання (1290 рік), короля Англії Едуарда I. Він наказав вигнати усіх євреїв з Англії і конфіскувати їх нерухоме майно.

Вормський едикт (1521 рік), ухвалений вормським сеймом, головою якого був імператор Священної Римської імперії

¹⁵Лат. право оголошення

Карл V. Він оголосив Мартіна Лютера поза законом і заборонив читання або зберігання його творів. Едикт дозволяв будь-кому вбити Лютера без правових наслідків.

Сен-Жерменський едикт (1562 рік), запропонований Катериною Медічі, королевою Франції, в січні 1562 р. Це був едикт віротерпимості, який визнав існування протестантів і гарантував свободу совісті і приватного богослужіння. Він заборонив гугенотам поклоніння в межах міста (де конфлікти спалахували занадто легко), але ратифікував протестантські синоди і консисторії [14].

Нантський едикт (1598 рік), короля Франції Генріх IV. Він надавав підтримку всім французьким протестантам (також відомим як гугеноти) та забезпечив надання їм істотних прав у Франції, католицькій нації [12, с. 169].

Едикт реституції (1629 рік), римського імператора Фердинанда II. Він спробував відновити релігійне і територіальне врегулювання після Аугсбургського миру (1555 рік). Він заборонив секуляризацію землі і майна, що належать католицькій державі.

Едикт Фонтенбло (1685 рік), затверджений королем Франції Луї XIV. Він скасував Нантський едикт (1598 року) і наказав знищити гугенотські церкви.

Безпосередній зв'язок з едиктом як законодавчим актом має декрет. Отже, **декрет** – це настанова верховної влади з будь-якого питання, що має силу закону. В давньому Римі декрет вважався привілеєм імператорів і міг видаватися лише самим імператором. У Франції – законодавче встановлення органів влади, які були створенні в процесі буржуазної революції XVIII століття. В деяких інших країнах

декретом вважається акт, виданий в порядку управління, президентської чи парламентської влади.

Якщо вести мову про декрет як вид канонічного закону, то його повністю слід відносити до юрисдикції католицької церкви. Декрети католицької церкви включають в себе папські булли, короткі письмові послання, які називаються бреве (ці юридичні документи присвячені другорядним проблемам церковного та світського життя), так звані *motu proprio*¹⁶ (документ, який посвідчує про вирішення проблеми самим папою, але на відмінну від декрету засвідчується підписом, а не печаткою).

Іншими видами законодавчих актів можна охарактеризувати юриспруденцію Східної Європи, яка, хоча і розвивалась за зразками Західної Європи, проте мала свої особливі характеристики. Так, наприклад, беручи до уваги такий вид законодавчого акта як *статут*, можна сказати, що цей вид документа стосувався певних верств населення, а саме ремісничих групувань, об'єднань купців, а також окремих гільдій, цехів та університетів. Найбільшу популярність статути набирають на території Речі Посполитої та Литовського князівства, наприклад, відомий Вислицький статут 1347 року, упорядкований при Казимирі Великому на основі польського звичаєвого права на сеймах у Вислиці. Що стосується змісту, то він більшою мірою торкається основних питань кримінального права і складається із 34 артикулів.

Ці статути відображають якісно нові зміни у процесі переходу від натуральної ренти до грошової, намагання ліквідувати феодальну роздробленість польського королівства з метою упорядкування

¹⁶Лат. за власною ініціативою.

господарської власності. Наступним, не менш популярним законодавчим актом та основним правовим документом, що складав правову основу Литовської держави, були Литовські статuti, які складаються з трьох книг виданих у 1529, 1566 та відповідно у 1588 роках.

Перший статут складається із 13 розділів та містить 238 статті, які регулюють основні питання громадянського, кримінального та процесуального права.

Другий статут – діяв виключно на території Великого князівства Литовського і відображав основні соціально-економічні та політичні зміни.

Третій статут, виданий у 1588 році діяв аж до повної його відміни у 1840 році. Збірник містить у собі 14 розділів та 488 статей. Вони остаточно закріпили привілеї, які отримувала шляхта, та основні положення про закріпачення селян. Вперше на території Східної Європи було введено принцип поділу на три основні гілки влади – виконавчу (Великий князь), судову (Трибунал) та законодавчу (Сейм).

Неменшою популярністю у Східній Європі, зокрема в Україні, користувалися *універсали*. Сам законодавчий акт набуває популярності в гетьманській канцелярії.

Універсал (від лат. *universalis litterae* – публічні послання) – це письмовий маніфест адміністративно-політичного змісту, який видавався у Речі Посполитій в XV-XVIII століттях, а також і в Гетьманщині в період XII-XVIII ст., іноді навіть представниками генеральної старшини і полковниками. Зазвичай універсал складався з протоколу, конкретного розпорядження та заключного протоколу.

Існували різні види універсалів: загальні, які відносилися до всього народу та спеціальні, які стосувалися певних організацій чи верств населення. На теренах Речі Посполитої універсал використовувався для скликання сеймів та звернення короля до народу. До 1564 року всі універсали були написані латинською мовою і починалися зі звернення короля: *universis et singulis, praesentibus et futuris* – всім і кожному, теперішнім і майбутнім.

У Запорозькому війську форма універсалу була введена за часів гетьманування Богдана Хмельницького. Через універсали регулювалися відносини між самим гетьманом та генеральною старшиною, а також вирішувалися військові справи, господарська діяльність, призначення на керівні посади, надання привілеїв та ведення зовнішньої політики. Найвідомішими являються універсали Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Більшість з них написані польською мовою, проте деякі з них були написані латиною. Гетьманські універсали були, свого роду, компіляцією законодавчих актів Західної юридичної науки, адже їхня структура включає в себе такі частини, які були притаманні різним видам європейських законодавчих актів.

Особливим і притаманним лише східним територіям законодавчим актом були *привілеї*, а саме шляхетські привілеї – законодавчі акти, що їх видавали королі Русі, великі князі Литовські, королі Польські, що стосувались шляхетських прав та вольностей. Окремі такі акти – привілеї – стосувались тільки католицької (польської, пізніше литовської) шляхти, інші православної (української, білоруської); проте більшість таких Привілеїв стосувались всієї шляхти Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського і Речі Посполитої.

Привілеї шляхетські, що стосувались польської шляхти, а пізніше поширилися на шляхту Литви, України та Білорусі, ґрунтувались на так званій Золотій вольності Речі Посполитої. Більшість тих Привілеїв (актів) були видані в період з кінця XIV до початку XVI століть. До кінця цього періоду шляхті вдалося отримати стільки пільг, так розширити свої права і можливості, що вони суттєво обмежили повноваження короля. На той час це були безпрецедентні права аристократії у всій Європі.

Українська шляхта, що почала формуватись ще за часів Великого князівства Київського та Королівства Руського, після приєднання Галичини до Польщі, почала поступово набувати ті самі права, що й католицька шляхта. Пізніше, після входження більшості українських земель до складу Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, українська шляхта поступово інкорпоровалась в правові норми держави. Після польсько-литовської унії українська шляхта стала жити за законами Речі Посполитої.

2.3. Різновиди та структура законодавчих актів у процесі їх історичного розвитку

Вивчення актів починається з аналізу їх зовнішньої форми: матеріалу, на якому написаний документ, почерку переписувача, хронологічної системи, якою користувався укладач грамоти, знаків, що засвідчують документ (перш за все печаток). За результатами такого аналізу робиться висновок про автентичність даного акта: чи дійсно він створений тоді, там і тим, як це зазначено в його тексті. Однак це лише

попередній етап оцінки даного акта як історичного джерела. Основна робота по його вивченню починається з дослідження внутрішньої форми – структури і стилістики його тексту.

Структуру тексту акта прийнято називати формуляром. Формуляр більш-менш стабільний. Він складається, як правило, зі стандартних зворотів, розставлених в певному порядку. Прийнято розрізняти умовний, абстрактний, конкретний та індивідуальний формуляри [61, с. 55].

Під умовним формуляром розуміється найбільш загальна схема побудови документів в цілому. Абстрактним формуляром називають загальну схему побудови документів певного різновиду. Схематична структура певних невеликих груп документів всередині різновиду іменується конкретним формуляром. Нарешті, схему побудови одного окремо взятого тексту прийнято називати індивідуальним формуляром.

В умовному формулярі зазвичай виділяються наступні складові:

1) початковий протокол: *invocatio* (інвокація, посвята Богові, "богослов'я"); *intitulatio* (інтітуляція, позначення особи, від імені якої видається документ); *inscriptio* (інскрипція, позначення адресата); *salutatio* (салютація, вітання);

2) основна частина: *arenga*, *exordium*, *proemium*, *prologus* (преамбула); *promulgatio*, *praescriptio*, *notificatio*, *publicatio* (промульгація, нотифікація, публічне оголошення); *narratio* (наррація, виклад обставин справи); *dispositio* (диспозиція, розпорядження по суті справи); *sanctio* (санкція, заборона порушення документа); *corroboratio* (корроборація, відомості про засвідчувальних знаках документа);

3) кінцевий протокол: *datum* (місце і час видання документа); *apprecatio* (аппрекація, висновок-побажання);

4) затверджувальна частина: *subscriptio* (субскрипція, формула, що вказує на особу, яка засвідчує документ); *signatura* (сигнатура, підпис – особистий або нотаріальний).

На підставі аналізу конкретного акта відповідно до запропонованої схеми встановлюється його індивідуальний формуляр. Індивідуальні формуляри деякої кількості актів певного різновиду дозволяють побудувати абстрактний формуляр, а на його базі - типову схему кожної частини, з якої складається акт даного різновиду. Отримана таким шляхом схема є технічним засобом, що дозволяє вивчити еволюцію внутрішньої форми актів в часі і просторі [61, с. 58].

Для цього елементи, з яких складається абстрактний формуляр, зводять в таблицю під умовними номерами. Якщо дослідника цікавлять проблеми тимчасових змін, він розміщує в хронологічній послідовності дані кожного індивідуального акта, відзначаючи наявність або відсутність всіх виділених елементів абстрактного формуляра. Зникнення одних з них або, навпаки, поява інших наочно відображає зміни, що відбуваються у внутрішній структурі даного різновиду. Якщо ж предметом вивчення є територіальні особливості формуляра, що співіснують одночасно, проводиться така ж операція, але в таблицях вже шикуються ряди з даних, виявлених при аналізі актів на одній території. Потім результати, отримані по різних регіонах, порівнюють між собою.

Подальше пряме звірення текстів актів дозволяє виявити формуляри груп джерел, з яких складається той або інший різновид документа, тобто вивести конкретні формуляри.

Принципово важливим в даному випадку є питання, які елементи і як виділяються з тексту акта. Традиційно пропонувалося виділяти клаузули. Клаузула – «кожна думка, виражена в акті окремо від інших». С. М. Каштанов розробив більш детальну схему членування акта. Весь його текст ділиться на статті – «закінчені твердження, що є граматично самостійними простими або складними реченнями» [61, с. 71.].

Така структура документа вважається загальною для європейських територій, адже в залежності від країни, де видавався законодавчий акт чи певних історичних чинників, певні частини законодавчих актів або нівелювалися, або були розташовані в іншому порядку.

Прослідкувати ці зміни можна в структурі найбільш розповсюджених законодавчих актів Європи.

2.3.1. Папська булла як одна з основ документообігу Європи

Так, розглядаючи структуру папських булл на прикладі енцикліки «*Clara claris praeclara*» [174], яка була присвячена канонізації Клари Асизійської, можна виділити:

1. Інтитуляцію: *Alexander episcopus, servus servorum Dei* (авт. Єпископ Олександр, слуга слуг Господніх;

2. Інскрипція: *Venerabilibus fratribus universis Archiepiscopis et Episcopis per regnum Franciae constitutis* (авт. Всім встановленим шанованим братам архієпископам та єпископам від царства франкського);

3. Салютація: *salutem et apostolicam benedictionem* (авт. здоров'я і папського благословення)

Аналізуючи початковий протокол, ми бачимо, що в даному документі відсутня інвокація – звернення до Бога.

Що ж до основної частини, вона починається з нарації:, тобто з викладу подій чи причин видання даного документа, охоплюючи вісім параграфів, де йде мова про життя та основні ключові події, які являються підґрунтям для канонізації Клари Асизійської: *Clara claris praeclara meritis, magnae in caelo claritate gloriae, ac in terra splendore miraculorum sublimium clare claret. Clarae huius arcta et alta Religio hic coruscat, huius sursum aeterni praemii radiat magnitudo, huius virtus signis magnificis, mortalibus illucescit. Huic Clarae intuitum hic fuit summae Privilegium paupertatis; huic in excelso rependitur inaestimabilis copia thesaurorum; huic a catholicis plena devotio et honoris cumulus exhibetur.*

Клара надзвичайно прекрасна заслуженими достоїнствами, на небесах ясністю слави, на Землі блиском піднесених чудес сяє. Суворі і висока віра цієї Клари мерехтять, її велич випромінюється вічними нагородами, її сила світить прекрасними знаками смертним. У зв'язку з цим цій Кларі був наданий найвищий привілей бідності; їй була повернена незчисленна кількість скарбів і їй католиками була надана повна відданість та вершина честі.

Починаючи з 9 параграфа, ми можемо виділити наступну частину – диспозицію, де йдеться мова про розпорядження щодо канонізації Клари Асизійської: *Gaudeat itaque mater Ecclesia, quod talem genuit et educavit filiam, quae tamquam virtutum foecunda parens, multas religionis alumnas suis produxit exemplis, et ad perfectum Christi servitium pleno magisterio informavit. Laetetur et devota turba fidelium, quod Rex caelorum et*

Dominus, sororem ipsorum et sociam, quam in sponsam sibi elegerat, ad suum praecelsum et praeclarum palatium cum gloria introduxit.

Отже, нехай Мати Церква радіє, що вона народила і виховала таку дочку, яка, найбільш багата чеснотами, своїм прикладом виховала численних прихильників Релігії, і направила їх до служіння Христу під її повною опікою. Нехай благочестивий натовп віруючих також радіє, що Цар Небес і (їх) Господь, представив свою сестру і спутника, якого Він обрав в якості своєї власної дружини, до Його палацу, надзвичайно прекрасного і незвичайно ясного славою.

І наступна частина – кораборація, тобто затвердження: *Ideoque universitatem vestram monemus et hortamur attente per apostolica vobis scripta mandantes, quatenus II idus augusti festum eiusdem Virginis devote ac solemniter celebretis et faciatis a vestris subditis venerabiliter celebrari, ut ipsam habere mereamini apud Deum piam et sedulam adiutricem.*

І таким чином через наше об'єднання, передаючи папський лист ми нагадуємо і наполегливо рекомендуємо до других серпневих Ід набожно і урочисто святкувати і всіма зусиллями цінувати, з великою повагою прославляти (її), тому що ми заслуговуємо мати (її) як невтомного та благочестивого помічника поруч з Богом.

Далі йде датум: *Datum Anagniae, sexto kalendas octobris, pontificatus nostri anno primo.*

Видано в Ананьї, в шості жовтневі календи, в перший рік нашого понтифікату.

Ще одним цікавим зразком юридичного документа є булла Миколи IV «Supra Montem» [175]. Структура цього законодавчого акта не відрізняється від структури попередньої булли, оскільки виділяється:

1. Інтитуляція: *Episcopus servus servorum Dei*

Єпископ, слуга слуг Господа

2. Інскрипція: *dilectis filiis fratribus, et dilectis in Christo filiabus sororibus ordinis fratrum de Poenitentia, tam praesentibus quam futuris*

Дорогим синам та братам і дорогим дочкам та сестрам у Христі, братського ордену Розкаяння (ордену Францисканців) як теперішнім, так і майбутнім

3. Салютація: *salutem et apostolicam benedictionem*

Вітання та папське благословіння

Далі йде основна частина:

1. Нарація: *Supra montem catholicae fidei, quam populis gentium, qui ambulabant in tenebris, discipulorum Christi sincera devotio igne caritatis exaestuans, verbo sollicitae praedicationis edocuit, quamque Romana tenet et servat Ecclesia, solidum christianae religionis positum noscitur fundamentum, nullis umquam concutiendum turbinibus, nullis quassandum fluctibus tempestatum.*

Над вершиною католицької віри, яку людям з (різних) племен, які блукають у темряві, непорочна обітниця учнів Христа, палаючи вогнем поваги, боязливым словом прославляння повчає, і яку Римська церква приймає і якій служить церква, міцний фундамент християнської віри ніяким сум'яттям не потривожиться і не буде розхитаний плинністю часу.

2. Диспозиція. Саме в цій буллі цікавою є диспозиція, адже в основному увесь текст – це розпорядження, що стосуються діяльності Ордену братів епітиміїв, або Третього регулярного ордену святого

Франциска. Для прикладу, наведемо лише декілька підрозділів з цієї частини:

De pace reformanda inter fratres et alios extraneos. – Cap. X.

Про змінення мирного договору між братами чи навіть чужинцями.

De pace vero inter fratres et sorores aut etiam exteros in discordia positos facienda, sicut ministris videbitur, ita fiet, adhibito (si facultas affuerit) episcopi diocesani consilio in hac parte.

Про мир же між братами та сестрами або чужинцями у незгоді, яка виникла, так має розглядатися помічниками, нехай буде так прийнятий у цій частині після того, як буде запрошена рада (якщо є можливість) єпархіальних єпископів.

Quando molestantur contra ius, aut eorum privilegia. – Cap. XI.

Коли турбуються проти права або їх привілеїв

Si vero fratres vel sorores contra ius vel eorum privilegia per potestates seu rectorues locorum, ubi domicilium obtinent, vexationibus impetantur, ministri loci ad episcopos et alios locorum ordinarios studeant habere recursum, iuxta consilium et ordinationem ipsorum in tabulis processuri.

Якщо ж брати або сестри проти їх права або їх привілеїв через розпорядчі закони або управителів обителів, де займають житло, вражаються муками, то керівники обителів звертаються з оскарженнями до єпископів та інших обителів, щоб порядок та згода дотримувалися у документах.

Звісно, заключна частина –це датум: *Dat. Reate, sexto decimo kalen. septembris, pontificatus nostri anno 2. Dat die 17 augusti 1289, pontif. anno. II.*

Ухвалено в Реаті, в шістдесяті вересневі календи, в другий рік нашого понтифікату. 17 серпня 1289, другий рік понтифікату.

2.3.2. Капітулярії як ключовий документ Франкського королівства

На відмінну від папських булл, капітулярії мають якісно іншу структуру. В цілому побудова такого документа залежить від самого типу капітулярію. Так, цікавим видом цього законодавчого акта можна вважати *Constitutio de synodis anno 829* (Конституція про синод 829 року), який належить до так званих *capitularia ecclesiastica* (церковні капітулярії), виданий Людовиком Благочестивим [179]. Структура даного капітулярію починається не з інвокації, а з інтитуляції: *Anno sexto decimo regnant domno nostro Hludowico conventus episcoporum debet fieri in quattuor locis, id est Magontiaci, in quo isti archiepiscopi cum eorum suffraganeis convenire debent: Autcarius Hadebaldus, Hети, Bernoinus. In Parisio: Ebo, Ragnowardus, Lantramnus, archiepiscopus Senonis, qui fuerit, cum eorum suffraganeis.*

В шістдесятий рік правління нашого царя Людовіка зібрання єпископів мало бути присутнім в чотирьох місцях, одне в Майнці (Магоніак), в якому мають зібратися архієпископи з їхніми суфраганами: Ауткарій Гадебалд, Геті, Берноін. В Парижі: Еб, Рагновард, Лантрамн, архієпископ сенонський, який був зі своїми суфраганами.

Далі йде наратія, в якій описуються основні питання, що розглядаються у документі: *In quibus conventibus tractare, quaerere et cum Dei adiutorio invenire debent de causis ad religionem christianam et eorum curam pertinentibus, et quid a principibus et reliquo populo vel ita, ut divina auctoritat docet, aut aliter teneatur, vel quid inde ex parte vel ex toto dimidum sit, ut non teneatur; deinde quid in ipsorum, qui pastores populi constitute sunt, moribus, conversatione et actibus inveniri posit, quod divinae regulae atque auctoritati non concordat, simulque invenire, quae occasiones in utroque ordine id effecerint, ut a recto tramite deviassent.*

На цих зборах вони мають управляти, шукати і з Божою підтримкою знаходити про справи християнської релігії і їх належну турботу про віру і що варто керівниками та іншими людьми, або такими, що поважають божественну владу або іншим чином дотримуються (віри), далі хто були поставлені пасторами народу за звичаями, за розмовами і діями мав настановлювати, щоб в божественних принципах і владі не сумнівались так само знаходили (віру) і за будь яких обставин, які трапилися, (щоб) не збилися з прямого шляху.

І завершальна частина, звісно – це датум: *Volumus etiam ipsorum conventum fieri octavas pentecosten.*

Ми постановляємо це зібрання у восьму п'ятидесятницю.

Зовсім іншою структурою характеризується капітулярій *Ordinatio Imperii* (817 р.) [172, с. 270]. Тут ми можемо спостерігати інвокацію: *In nomine domini Divini et salvatoris nostri Iesu Christi.*

В ім'я Господа і спасителя нашого Ісуса Христа.

Далі слідує інтитуляція – *Ludowicus divina ordinate providentia imperator augustus omnibus fidelibus sancte Dei ecclesie et cuncto catholico*

populo, presenti scilicet et future, gentium ac nationum, quae sub imperio hac regimine nostro constitutae sunt.

Людовік божественним провидінням величний імператор для всіх вірних святої Господньої церкви і для всього католицького народу зокрема як, для теперішнього, так, і для майбутнього, племені і нації, які поставлені під владу нашого царства.

Потім наявна нарація: *Notum fieri volumus omnium vestre sollertiae, quod inter dilectos filios nostros Pipinum, Ludowicum, Karolum regni nobis a Deo commissi talem divisionem facere decrevimus, ut post nostrum ab hac mortalitate discessum unusquisque illorum scire valeat, si eos divina pietas nobis superstitet esse voluerit, quae portio sibi ad tenendum adque gubernandum a nobis adsignata sit.*

Відомо, що ми постановили усією великою величчю, що між усіма дорогими синами нашими Піпіном, Людовіком, Карлом вирішили зробити поділ Богом даного царства, щоб після нашої смерті кожен бажав відділення від іншого, щоб, якщо бажає, їх божественна добродієність нами була збережена, і тоді собі для володіння та керування нами буде відписана (земля).

Наступна частина складається з 14 розділів і являє собою диспозицію – постанову про законне розділення королівства між синами Людовика Благочестивого і завершується цей документ – кораборацією, тобто затвердженням та переліком територій, де має бути узаконений цей акт: *Ad Aquitaniam totam inter Ligerim et Sequana et ultra Sequana pagis, id est Catalonis, Meltianura, Ambiensis et Pontium usque in mare.*

Аж до Аквітанії між Лєгірією і Секваною і за межами Секванських земель, а це є Каталонія, Мельтіанура, Амбьєна і Понтія аж до моря.

2.3.3. Хартія як засіб забезпечення прав баронства в середньовічній Європі

Наступною, не менш цікавою структурно, є Magna Charta Libertatum, або Велика хартія вольностей. Оригінальний текст 1215 року не поділений на підрозділи, а написаний одним цілим текстом. Відповідно до змісту перший параграф Хартії оголошує англійську церкву вільною і недоторканою в її правах і вольностях і підтверджує видану перед тим Іоанном хартію про свободу церковних виборів (п. 1). Згідно з цим документом, вибори вищих і нижчих ієрархів церкви повинні були проводитися вільно у всіх церквах і король повинен затверджувати їх, якщо тільки для відмови не буде поважної причини [39, с. 98].

Безпосередньо наступні 7 параграфів (п. 2-8) зайняті виключно феодалними питаннями (про реліфи, що сплачували королю спадкоємці, які вступали у володіння своїми землями, про права опіки, що належать королю, над неповнолітніми спадкоємцями). Велика Хартія Вольностей встановлює розмір реліф (з графів і баронів – по 100 фунтів стерлінгів, з лицарів – по 100 шилінгів – п. 2) [112, с. 33]. Хартія вимагала, щоб сюзерен під час опіки тримав у хорошому стані володіння, а також підтверджувала повчання про вдову васала, яка повинна була отримувати певну частину володіння після смерті чоловіка (п. п. 4-5; 7-8).

Феодалними відносинами зайнято ще понад дванадцять параграфів Хартії, котрі тлумачать про повинності власників лицарських

ленів, про землі засуджених злочинців, які опинилися у володінні короля, про права феодалної опіки (п. 16, 29, 32, 37, 43, 46) [112, с. 33].

Інший характер мають п. п.12, 14 і 34. Параграф 34 постановляє, що надалі королівська курія нікому не видаватиме наказів для перенесення позову про власність на те чи інше утримання з феодалної курії в королівську, завдаючи тим самим шкоду вільній людині:

34. Breve quod vocatur "Precipe" de cetero non fiat alicui de aliquo tenemento unde liber homo amittere possit curiam suam. Тут барони намагаються зупинити планомірну об'єднувчу роботу центральної влади в сфері юрисдикції, розпочату Генріхом II, яка зменшила цивільну юрисдикцію феодалів. Це була спроба баронів загальмувати той шлях, по якому йшов політичний розвиток Англії з нормандського завоювання.

Пімітними в цьому відношенні є параграфи 12 і 14 Великої Хартії Вольностей. Параграф 12 говорить, що ні щитові гроші, ні будь-які допомоги не повинні стягуватися в англійському королівстві, крім як за згодою загальної ради королівства [112, с. 37]:

12. Nullum scutagium vel auxilium ponatur in regno nostro, nisi per commune consilium regni nostri, nisi ad corpus nostrum redimendum, et primogenitum filium nostrum militem faciendum...

Питання про субсидії королю було найболючішим питанням англійського суспільства того часу. Фінанси були якраз тією сферою, в якій суспільству доводилося страждати від свавілля короля. Тут всі були рівні, незалежно від класів, і станів і було цілком природно, що барони підняли повстання, оскільки, насамперед, повинні були потурбуватися пошуком способів захистити себе та інших від безцеремонного господарювання уряду. Це, по суті, було чи не найголовніше питання,

поставлене перед англійським суспільством за правління Іоанна Безземельного [39, с. 283].

12 і 14 параграфи Хартії ставлять собі за мету перетворити Велику Раду в установу, яка авторитетно і планомірно обмежувала б королівську волю і тим самим можливість вільно розпоряджатися суспільними коштами:

14. Et ad habendum commune consilium regni de auxilio assidendo aliter quam in tribus casibus predictis, vel de scutagio assidendo, summoneri faciemus archiepiscopos, episcopos, abbates, comites, et majores barones sigillatim per litteras nostras...

Що стосується порядку скликання Великої Ради, то при уважному прочитанні параграфа 14, стає очевидним, що це справжній феодальний сейм. Барони абсолютно ігнорували всі ті умови, які були створені після нормандського завоювання і розглядали Англію як чисто феодальне утворення [112, с. 38].

Справі правосуддя Велика Хартія Вольностей відводить дуже чільне місце, не забуваючи при цьому навіть нижчі верстви англійського суспільства. Річ у тім, що англійські феодали могли розраховувати на впливову політичну роль тільки в союзі з масою. До тих пір про такий союз не могло бути й мови.

Переслідуючи свої власні інтереси, барони мали зважати на дійсність, тому думка про те, що барони були далекі від політичного егоїзму, не має під собою підстав. Беручи до уваги вищевказані обставини, барони зобов'язані були забезпечити простому народу правильне функціонування судових установ. Проте, можна сказати, що «центр ваги» принципового значення Хартії лежить саме тут і

найвідоміші параграфи Великої Хартії Вольностей (39 і 40) відносяться саме регулювання судочинства [112, 41]:

39. Nullus liber homo capiatur, vel imprisonetur, aut disseisiatur, aut utlagetur, aut exuletur, aut aliquo modo destruatur, nec super eum ibimus, nec super eum mittemus, nisi per legale iudicium parium suorum vel per legem terre.

40. Nulli vendemus, nulli negabimus, aut differemus rectum aut justiciam.

Барони визнавали благодійний вплив королівського втручання в області суду і права. Вони прагнули тільки знищити довільний характер цього втручання, визначивши в Хартії законні межі та форми для всього того, що було зроблено в цій галузі ще за Генріха II.

Параграф 17 Хартії остаточно фіксує створення у Вестмінстері так званого Суду загальних позовів, який в ті часи все ще залишався роз'їзним органом і пересувався з королем. Тепер він був перетворений в установу, що існує незалежно від особистості короля:

17. Communia placita non sequantur curiam nostram, set teneantur in aliquo loco certo.

Параграфи 20, 21 і 22 регулюють стягування штрафів на користь короля. При стягненні їх слід було вважати на вид вид злочину, за який потрібно було сплатити штраф:

20. Liber homo non amercietur pro parvo delicto, nisi secundum modum delicti; et pro magno delicto amercietur secundum magnitudinem delicti, salvo contenemento suo; et mercator eodem modo, salva mercandisa sua; et villanus eodem modo amercietur salvo waynagio suo, si inciderint in

misericordiam nostram; et nulla predictarum misericordiarum ponatur, nisi per sacramentum proborum hominum de visneto.

21. Comites et barones non amercentur nisi per pares suos, et non nisi secundum modum delicti.

22. Nullus clericus amerietur de laico tenemento suo, nisi secundum modum aliorum predictorum, et non secundum quantitatem beneficii sui ecclesiastici.

У параграфі 26 король обіцяє, що надалі запровадить у своїй канцелярії такий вид наказу, який зобов'язуватиме провести розслідування справи людини, заарештованої за звинуваченням у кримінальному злочині і не буде відмовляти у проханні видати такий указ. У параграфі 38 королівським чиновникам забороняється залучати до надання свідчень, тих свідків, які, на думку чинного судді, не були правдивими у власних свідченнях [112, с. 45]:

26. Si aliquis tenens de nobis laicum feodum moriatur, et vicecomes vel ballivus noster ostendat litteras nostras patentes de summonicione nostra de debito quod defunctus nobis debuit ...

Параграфи 18, 19, 20, 38, крім іншого, офіційно закріплюють порядок розслідування цивільних і кримінальних справ за допомогою присяжних як свідків або обвинувачів.

Особиста свобода громадян англійського королівства охоронялася параграфом 42, який забезпечував кожному право вільного пересування по воді і по суші, виїзду з держави і повернення до неї:

42. Liceat unicuique decetero exire de regno nostro, et redire, salvo et secure, per terram et per aquam, salva fide nostra, nisi tempore gwerre per aliquod breve tempus...

Згідно із загальноприйнятим поглядом, ці параграфи є блискучим завершенням наведених вище конкретних статей Великої Хартії Вольностей, урочистим проголошенням загальних принципів, які зберігали всю свою життєвість та силу і в даний час, як фундамент громадянських свобод.

Під вільною людиною в параграфі 39 барони мали на увазі, перш за все, самих себе, а не всю вільну масу англійського населення. Мета п. 39, на думку Є. В. Гутнової, полягала в тому, щоб вивести баронів з-під дії звичайних королівських судів, поставивши в особливо привілейоване становище [39, с. 285]:

39. Nullus liber homo capiatur, vel imprisonetur, aut disseisiatur, aut utlagetur, aut exuletur, aut aliquo modo destruatur, nec super eum ibimus, nec super eum mittemus, nisi per legale iudicium parium suorum vel per legem terre. Таке припущення має значні підстави. Навіть якщо ми будемо переводити «суд перів» як «суд рівних собі», видно, що вимога такого суду міститься в Хартії в п. 21, 52, 56, 57, 59, тобто тільки там, де мова йде про інтереси найбільших феодалів. З контексту п. 52 і 55 виходить, що саме 25 баронів, про які детально йдеться в п. 61, і повинні виступити в якості «суду перів» для вирішення всіх спірних питань між королем і підданими [112, с. 56].

Варто зазначити, що Хартія забезпечувала вольності та вільні звичаї міст вельми конкретним і, отже, більш дієвим чином. Зокрема, в параграфах 12 і 13 Хартії король зобов'язується не стягувати без загальної ради не тільки щитових грошей, і допомоги зі своїх васалів, але і соціальну виплату, а також і звичайних примусових зборів з Лондона та інших міст [113, с. 37].

В остаточну редакцію Великої Хартії Вольностей була вміщено 63 статті [112, с. 97].

У структурі цей законодавчий акт має початковий протокол. На початку ми маємо інтитуляцію:

Johannes del gracia rex Anglie, dominus Hibernie, dux Normannie, Aquitannie et comes Andegravie.

Іоанн Божим благословенням король Англії, володар Ірландії, вождь Нормандії, Аквітанії і союзник Анжу.

Далі наявна інтитуляція та салютацію в одному зверненні: *archiepiscopis, episcopis, abbatibus, comitibus, baronibus, justiciariis, forestariis, vicecomitibus, prepositis, ministris et omnibus ballivis et fidelibus suis salutem.*

Архиєпископам, єпископам, абатам, союзникам, баронам, суддям, зброярам, минулим союзникам, аббатесам, міністрам і всім своїм вірним (шлемо) вітання.

Основна частина починається з інвокації, тобто присвячення Богові та церкві, та намісникам Бога на землі:

Sciatis nos intuitu Dei et pro salute anime nostre et omnium antecessorum et heredum nostrorum ad honorem Dei et exaltacionem sancte Ecclesie, et emendacionem regni nostri, per consilium venerabilium patrum nostrorum, Stephani Cantuariensis archiepsicopi, tocius Anglie primatis et sancte Romane ecclesie cardinalis, Henrici Dublinensis archiepiscopi, Willelmi Londoniensis, Petri Wintoniensis, Joscelini Bathoniensis et Glastoniensis, Hugonis Lincolniensis...

Знайте, що ми за Божим навіюванням і для спасіння душі нашої і всіх попередників і спадкоємців наших, в честь Бога і для піднесення

святої церкви для поліпшення королівства нашого, але рішенням високоповажних, батьків наших Стефана, Кентерберійського архієпископа, всієї Англії і святої римської церкви кардинала Генріха, дублінського архієпископа, Вільяма лондонського, Петера вінчестерського, Жослен басського і гластонберійського, Гугона лінкольнського...

Далі починаються глави самої Хартії (з 1 по 63) , які мають диспозицію, тобто виклад основних положень документа. В наступній частині ми зустрічаємо санкцію, тобто заборону порушувати положення цього акта:

Juratum est autem tam ex parte nostra quam ex parte baronum, quod hec omnia supradicta bona fide et sine malo ingenio observabuntur. Testibus supradictis et multis aliis.

Клятва, крім того, була дана, як з нашого боку, так і з боку баронів, що всі ці вищевказані умови повинні дотримуватися сумлінно і без злого умислу. Засвідчено свідками і багатьма іншими.

І на завершення датум:

Data per manum nostram in prato quod vocatur Ronimed inter Windlesoram et Stanes, quinto dccimo die Junii, anno regni nostri decimo septimo.

Дана власноруч, на лузі, який називається Раннімід, між Віндзор і Стейнс, в п'ятнадцятий день червня, на сімнадцятому році нашого правління.

2.3.4. Едикт як наслідування традицій римського класичного права

Серед законодавчих актів найбільш давніми вважаються едикти, адже перший з них датується 272 р. до н.е. і був виданий в Індії царем Ашокою. На європейських теренах едикт здобуває популярність та розповсюджується за часів Римської імперії. Одним з найпопулярніших та ранньовідомих вважаються преторські едикти, які були виданні між 509 та 544 роками до н.е.

В середньовічній Європі варто звернути увагу на едикт Ротарі 643 року [182]. Цей документ часто називають основним зібранням Лангобардських законів. Складається він із 388 статей. Основний зміст даного документа стосується переходу держави Лангобардів від родоплемінного до ранньофеодального соціального устрою.

Отже, починається едикт Ротарі з інтитуляції короля Лангобардів Ротара:

Incipit edictum quem renovavit dominus rothari vir excellentissimo rex genti langobardorum cum primatos iudices suos.

Початок едикту, який відновив володар Ротарі, чудовий чоловік, король роду лангобардів, зі своїми найпершими суддями.

В наступній частині можна знайти незначний уривок інвокації, а далі – продовження інтитуляції короля:

Ego in dei nomine rothari, vir excellentissimus, et septimo decimum rex gentis langobardorum, anno deo propitiante regni mei octavo, aetatisque tricesimo octavo, indictione secunda, et post adventum in provincia italiae

langobardorum, ex quo alboin tunc temporis regem precedentem divina potentia adducti sunt, anno septuagesimo sexto feliciter. Dato ticino in palatio.

Я, на ім'я божествене Ротарі, чудовий муж і, сімнадцятий король роду лангобардів, на восьмому, милістю Господа, році мого правління та на тридцять восьмому році, другим едиктом, і на сімдесят шостому році після приходу лангобардів в межі Італії), куди вони благополучно були приведені з божою силою Альбоїном, тодішнім королем попередником. Дано в палаці в Тіцінуме.

В початковому протоколі відсутня салютація, проте з основної частини сюди перемістилася нарація:

Quanta pro subiectorum nostrorum commodo nostrae fuit sollicitudinis cura, et est, subter adnexa tenor declarat; precipue tam propter adsiduas fatigationes pauperum, quam etiam superfluas exactiones ab his qui maiore virtute habentur; quos vim pati cognovimus.

Яке було і є наше занепокоєння про благо наших підданих, показує нижче написане; особливо з приводу постійних утисків бідних, так і надмірних вимог тих, хто має більшу силу і від яких, ми знаємо, терплять насильство.

Ob hoc considerantes dei omnipotentis gratiam, necessarium esse prospeximus presentem corrigere legem, quae priores omnes renovet et emendet, et quod deest adiciat, et quod superfluum est abscidat. In unum previdimus volumine conplectendum, quatinus liceat unicuique salua lege et iustitia quiete vivere, et propter opinionem contra inimicos laborare, seque sousque defendere fines.

Заради цього ми, які здобули милість Господа всемогутнього, угледіли, що необхідно привести в порядок даний закон, який вміщує і повідомляє всі попередні і, що було відсутнє, додає і, що було надмірним, усуває. Ми передбачили розглянути в одному томі, щоб кожен зміг би жити в світі по справжньому закону і праву, спираючись на віру, як боротися проти ворогів, так і захищати свої кордони.

Після інвокації – диспозиція, яка ділиться на 388 глав та на наступні підрозділи: статті 1-14: політичні злочини; статті 15-145: злочини проти особистості; статті 146-152: злочини проти власності; статті 153-167: успадкування; статті 168-177: дарування; статті 178-222: сімейне право; статті 223-226: звільнення рабів; статті 227-358: права власності та цивільно-правові відносини; статті 359-366: опис окремих процедур; статті 377-388: спеціально регульовані відносини.

2.3.5. Декрет – законодавчий акт правителів Європи

Наступний вид законодавчого документа – декрет – був прерогативою не лише політиків, але й церкви. Росповсюдженим цей законодавчий акт був як у Західній, так і в Східній Європі. Зокрема, варто розглянути структуру декрету угорського короля Владислава II. Історична значимість цього документа полягає в тому, що саме цей законодавчий акт повністю закріпив в Угорському королівстві кріпосний лад [201, ст 128]. Складається він з 71 статті, 62 з яких безпосередньо стосуються питання закріпачення селян.

На початку документа зустрічаємо початковий протокол з інтитуляцією:

Nos Wladislaus Dei gracia Hungarie, Bohemie, Dalmacie, Croatie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie, Comanie Bulgarieque rex nec non Slesie et Lucemburgensis dux ac Moravie et Lusacie...

Ми, Владислав, Божою милістю цар Угорщини, Богемії, Далмації, Хорватії, Сербії, Галіції, Лодомерії, Команії та Болгарії, а також вождь Селезії, Моравії і Лузації...

Далі, на відміну від інших правових актів Середньовіччя, відразу йде наррація:

...marchio memoriae commendamus tenore presencium significantes, quibus expedit, universis, quod cum nos in animo nostro seperevolvissemus considerassemusque pericula omnia, que hucusque huic Hungarieregno nostro ab infidelibus hostibus illata sunt, ruinas quoque et desolaciones castrorum finitimorum atque etiam tumultum ium nefandissimum, quem plebs rustica superiori estate intra ipsius regni nostri viscera contra optimates et omnem nobilitatem cum summa et plane inaudita crudelitate concitaverat, multorum insignium virorum cede ac multi sanguinis effusione memorabilem, omnes preterea perturbaciones abas, in quibus status eiusdem regni nostri non sine magno incommodo hucusque fluctuavit, ex ea potissimum causa manasse, quod ordo, sine quo nulla unquam res publica bene gubernata esse legitur, ab omnibus et rebus et officiis sublatus esset et per arreptam hoc pacto omnia cum maxima tocius regni oppressione prepostere et quasi confuso quodam turbine agerentur.

Вирішивши, ми доручили утримувати кордон, який звільнили, всьому, що, коли ми в нашій душі знову пережили і обдумали всю небезпеку, яка настільки була причинена Угорському королівству невірними ворогами, падіння і також запусіння війська ближніх сусідів,

а також навіть їхнє нечестиве повстання, яке селянське населення влаштувало всередині нашого царства і направило проти найкращих і всіх благородних з найвищою і небувалою жорстокістю, погубило багатьох видатних мужів і пролило багато крові, яке військо, без якого, говорять, неможливе керівництво справами королівства, усіма засобами та власним обов'язком припинили (повстання) і через захоплення того зібрання усі вони з великим насиллям усього королівства, ніби хаотичним вихрем, були розігнані.

В даному прикладі законодавчого документа навіть відсутні такі частини основного протоколу як: інвокація, інскрипція та салютація.

Далі в основній частині ми знаходимо кораборацію, яка деякою мірою поєднана з інтитуляцією, адже тут конкретизується, ким саме виданий документ затверджений: *Nos itaque premissis suppbeacionibus prefatorum dominorum prelatorum ac baronum et regni nostri nobibum modo et ordine superius expressato nostre factis maiestati tanquam iustis et racionabibbus inebnati prescriptos artículos commune bonum ac quietum statum et utibtatem ipsius regni nostri in se continentes acceptavimus, approbavimus et ratifieavimus, immo acceptamus et sub eisdem condicionibus, quibus editi et superius conscripti existunt, approbamus et ratificamus.*

Таким чином ми, після того як були послані послы з вступним словом божих прелатів і баронів, і благородних нашого королівста з порядком, виразивши фактами нашу велич, спільно прийняли, утвердили і ратифікували написані статті як добрий та мирний стан і (utibtatem) нашого царства на власній землі, а також навіть під умовами прийняли, за якими існують виданими і оформленими, утвердили та ратифікували.

В цій же частині наявний і датум, проте знаходиться дана частина не в кінці документа, а в середині кораборації:

Datum Bude in festo beate Elizabet vidue tricésimo scilicet tercio die diete et convencionis generalis prenótate anno Domini millesimo quingentésimo décimo quarto regnorum nostrorum Hungarie etc. anno vigésimo quinto, Bohemie vero quadragesimo quinto.

Видано у Буді на святі блаженної Єлизавети на тридцяті, а точніше на третій день (diete) і загальних зборів, записавши в рік Господній тисяча п'ятсот чотирнадцятий нашого царства Угорщини і так далі в двадцять п'ятий рік, Богемії ж сорок п'ятий.

2.3.6. Універсал у якості ключового документа гетьманської канцелярії

У Східній Європі, зокрема в Україні, популярністю користуються універсали. Цей вид документа використовується українськими гетьманами та гетьманською канцелярією. Структура такого виду законодавчого акта досить характерна для документа цього ареалу функціонування. У якості прикладу розглянемо універсал Івана Мазепи від імені Війська Запорозького Про причини розриву відносин з Московською державою 1658 року [145, с. 256].

Початковий протокол починається з інскрипції:

Serenissimis, Celsissimis, Illustrissimis, Excellentissimis, Perillustribus, Illustribus, Generosis, Spectabiiibus Dommis, Regibus, Electoribus, Principibus, Marchionibus, Rebus publiicis, Comitibus, Baronibus, Nobilibus, Civitatibus ets. ets.

Найсвітлішим, найбільш високопоставленим, високороднішим, найнеперевешенішим, найбільш овіяним славою, знатного походження, благородним, неперевершеним государям, царям, виборцям, керівникам, маркізам, політикам, союзникам, баронам, знаті, громадян та всім іншим.

Наступна частина протоколу – інтитуляція:

Nos, Universus Exercitus Zaporovianus, notum testatumque facimus coram Deo et toto mundo hac nostra sincera et candida manifestatione:

Ми, зібрання Війська Запорозького, засвідчуємо в присутності Бога і всього світу цим правдивим та щирим виявленням:

Далі увесь документ являє собою наратцію, тобто виклад подій та причин його видання. Як приклад наведемо лише початок даного універсалу:

Suscepti gestique cum Polonis belli nostri non aliam fuisse causam nec alium seopum ac finem, quam defensionem Sanctae Ecclesiae orientalis, tam et avitae libertatis nostrae, cuius amore tenebamur, una cum Duce nostro immortalis memoriae Bohdano Chmielnicki nec non Joanne Wyhowski Canceliario nostro.

Коли ми розпочали і проводили нашу війну з Польщею, не було ні іншої причини, ні іншої мети, як оборона священної Східної Церкви і нашої прабатьківської волі, чиею любов'я ми тримаємось разом із князем нашої безсмертної пам'яті Богданом Хмельницьким, але не Іваном Виговським в нашій канцелярії.

Цікаво також розглянути універсал попередника Івана Мазепи – Івана Виговського 1656 року, яким він уповноважує Юрія Немирича,

Івана Ковалевського та Івана Федоровича вести перемовини з послом шведського короля та доручення про укладення угоди зі Швецією.

Отже, починається документ із інтитуляції:

Nos Ioannes Wyhowski Generalissimus Exercitum Zaporoviensium cum tota Militia Zaporouianano tum testatum que facimus.

Ми, Іван Виговський, генерал Війська Запорозького з усім Військом Запорозьким розглядаємо і засвідчуємо.

Далі йде нарація:

Quia nos sequenti propositum pie defuncti Ill-mi D-ni Bohdani Chmielnicki praedecessoris nostri, qui prospiciendo communi bono totius Militiae Zaporouiane cum Serenissima ac potentissima prins Regina Sueciae Christina, demum cum feiiciter ad praesens dominante Serenissimo ac potentissimo Carolo Gustauo Rege Suecorum, Gottorum, Vandaiorumque firmandam Stabiliendamque proposuerat pacem ac amicitiam neque a tarn pijs recedere volentes intends, avedi quippe quam maxime florentem videre Militiam Zaporouianam eiusque in integro conservari immunitates et libertates.

Оскільки ми, благочестиво висловлюючи наміри покійного найкращого керівника і нашого попередника Богдана Хмельницького, який для загального процвітаннявсього Війська Запорозького з найсловетнішою і наймогутнішою королевою Швеції Христиною, нарешті із найславетнішим і наймогутнішим Карлом Густавом королем шведів, готтів, вандів пропонує для затвердження та укріплення миру і дружби, не бажаючи ухилитись (від його підписання), бо вважає, що найбільше процвітання Війська Запорозького у повному звільненні від повиностей і збереженні свобод.

Диспозиція:

Quandoquidem praememoratus Serenissimus ac invictissimus Rex Sueciae cubicularium suum Ill-rem et Excellentissimum Donum Gustavum Liliecrona haereditarium in Halstad ad nos confirmandae erga eiusdem pactos miserit, data omnimodo ad tractandum nobiscum plenipotencia, ideo et nos ad perficiendum communi bono seruiens propositum a latere nostro Ill-rem ac Generosum D-num Georgium in Czerniechow Niemirycz liberum baronem in Rezany et Vszomir, succame rarium Kiouiensem, Owrucensem et Kremenczucensem capitaneum, Ioannem Kowalewski generalem vigiiarum praefectum exercitum Zaporouiensium, Ioannem Fedorowitz colonellum deputandos censimus...

Оскільки, вищезгаданий Ясний і Непереможний король Швеції, свого кубікулярія, найкращого мужа у Хальмстаді, посилає до нас для затвердження договорів, для обговорення з нами політичної ситуації та формулювання основних положень, наш найкращий та щедрий пан Георгій у Чернігові Немирич, вільний барон у Рязані та Вжомері, капітан київський, овручанський та кременчуцький, Іоан Ковалевський генерал та полководець Війська Запорозького, Іоан Федорович полковний вибраний цензом...

Датум: *Datum Corsuni, d. 5 Octobris A. 1657.*

Видано в Корсуні, 5 жовтня 1657 року.

2.3.7. Привілей як особлива форма визнання шляхетських прав

У процесі розгляду структури законодавчого акта варто звернути увагу на такий вид юридичного документа, як привілей. Привілеї – це

законодавчий акт, що був розроблений та функціонував на теренах лише Східної Європи.

Цікавим та досить знаковим як для юридичної, так і для історичної науки є Генрикові статті або Генрикові артикули [201, с. 150].

Litterae confirmationis articulorum Henrico Regi antea oblatorum.

Указ про затвердження статей короля Генріха перед прийняттям

STEPHANUS

На початку законодавчого акта наявна інтитуляція:

Dei gratia, Electus Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Kijoviae, Volhyniae, Podlachiae, Livoniaeque, etc. necnon Transylvaniae Princeps.

Стефан, Божою милістю, обраний король Польщі, великийкнязь Литви, Русії, прусії, Мазовії, Жейматії, Києва, Волині, Підляшшя, Лівонії, а також володар Трансильванії.

Далі йде свого роду інскрипція:

Significamus universis et singulis, praesentibus et futuris, per Spectabilem et Magnificum, Joannem Tarło de Szczekarzowice, Palatinum Lublinensem, et Capitaneum Pilznensem: ac Magnificos et Generosos, Georgium Mniszek de Magna Kunczyce, Incisorem Regni, ac Sanocensem et Socaliensem Capitaneum, Albertum Starzechowski de Starzechowice, Succamerarium Leopoliensem, Palatinidem Podoliae, Nicolaum Jazlowiecki de Buczacz, Palatinidem Russiae, et Capitaneum Lubaczowiensem, Joannem de Ostrorog, Martinum Lwowski ab Ostrorog, Joannem Plaza de Mstyczow, Georgium Niemsta de Krzczęncyce, Adamum Gorayski da Goray, Stanislaum Laszcz de Strzemielesz, Stanislaum Pstrokowski: Joannem Beldowski, Joannem Radzieiowski, Oratores ab Ordinibus Regni Poloniae, et Magni

Ducatus Lithvaniae, in Transylvaniam ad invitandum Nos ad Regnum missos, oblatos Nobis esse publico nomine articulos, seu leges ab Ordinibus in Electione Henrici Regis de Repub: sancitos, quarum exemplum lingua Polonica, qua sunt perlatae, sequitur.

Усім разом і поодинці, теперішнім і майбутнім ми передаємо, через чудового та славетного Іоанна Тарла з Чекаржевіци, люблінського придворного та капітана з Пільзена: і Славетних та щедрих Георгія Мнішека з Великої Кунчуци, королівського інцизора, і капітана з Саноцу та Соцалію, Альберта Старжечовського з Старжечовіци, субкамерарія зі Львова, придворного подільського, Ніколая Язловецького з Бучача, придворного руського, і капітана з Любачева, Іоана з Острогу, Мартіна Львівського з Острогу, Іоана Плаца з Мстижова, Георгія Немста з Кжичніца, Адама Горайського, з Гораїв, Станіслава Ляца з Стржемельша, Станіслава Пстроконського: Іоан Бельдовського, Іоана Раджейовського, оратори з польського королівського ордену, великий князь Литовський, запрошені до королівств, щоб державним іменем пред'явити нам статті, або закони від орденів у вибранні Генриха корля республіки: далі ті, які були затверджені, стали зразком польської мови, яка розповсюджувалася.

Цікавою в даному документі є наративна частина. Ця частина, на відміну від інших законодавчих актів як Західної, так і Східної Європи, написана польською мовою. Можна зробити припущення, що даний привілей був розрахований для розповсюдження не лише серед нобілітету та шляхти Польського королівства, але і для вивчення та засвоєння простим народом.

Після наративу зустрічаємо кораборацію, тобто затвердження:

Quos quidem articulos seu leges, in omnibus earum punctis et conditionibus approbandas, roborandas, et confirmandas duximus, approbamusque, roboramus, et confirmamus per praesentes literas nostras: decernentes eas perpetuae, indubiae, ac inviolabilis firmitatis robur obtinere debere, promittentesque, sub juramento, illas in praedictis omnibus earum punctis et conditionibus, sine ulla excusatione et exceptione, firmiter, inconcusse, et inviolabiliter tenere, observare, adimplere, et exequi, et teneri, observari, adimpleri et exequi facere.

Ми склали і прийняли та закріпили ці закони і погодившись з усіма пунктами та умовами, через поточні документи: ті, щомали затверджені ці непохитні та безсумнівні (статті) мають набути непорушну силу дуба, обіцяючи, через клятву, у всіх ухвалених тут пунктах та умовах, без жодного виправдання та винятку, твердо і непорушно утримувати, виконувати, здійснювати, дотримуватися та задовольняти.

Датум:

Actum et datum in summo templo civitatis nostrae Maggyes, sub ipsis Comitibus Generalibus, octava mensis Februarij, anno Domini, millesimo, quingentesimo, septuagesimo sexto.

Затверджено та прийнято у найважливішому храмі королівства нашого Магії (зараз сербське поселення Вишневець), під загальними народними зборами, восьмого місяця лютого, в рік господній 1576.

Отже, якщо говорити про законодавчий акт як елемент законотворчості Європи, то перш за все варто вказати, що латинськомовний документ є історичним джерелом, за допомогою якого можлива реконструкція соціального, політичного та культурного життя населення певної території в певну епоху.

Крім того він постає об'єктом вивчення лінгвістики з його стильовими особливостями.

Латинськомовний законодавчий документ Європи VIII-XVII століть представлений наступними найбільш розповсюдженими видами: буллою, капітулярієм, хартією, едиктом, універсалом та привілеєм.

Дані законодавчі акти відрізняються за ареалом функціонування, адже буллу, капітулярій, хартію, декрет та едикт ми відносимо до Західної Європи, а привілеї та універсали до Східної.

Крім географічних характеристик, латинськомовні законодавчі документи відрізняються структурно, тому деякі із елементів формуляру можуть бути відсутніми у тих чи інших законодавчих документах. Так, наприклад, в папських буллах, які стосуються канонізації святих, не містять санкції, а часом і висновок-побажання. В тому числі в декретах ми не спостерігаємо салютації (вітання); в гетьманських універсалах – санкції (заборони); в привілеях – публічне оголошення.

Висновки до Розділу 2

Законодавчий акт постає об'єктом дослідження, різних наук, зокрема правознавства, де розглядається питання співвіднесення закону та законодавчого акта; джерелознавства та історіографії, де законодавчі акти постають матеріалом для дослідження.

Важливим у дослідженні законодавчих актів постає питання співвіднесення поняття «законодавчий акт» та закон, які можуть трактуватися як нормативно-правовий акт або правове рішення.

Латинськомовний законодавчий документ постає не лише як законодавчий документ, але й виступає в ролі історичних документів, у яких в юридичній формі зафіксовано постановку чи вирішення питань договірно-правового змісту між певними юридичними сторонами і зазначено безпосередньо чи опосередковано конкретного автора та адресата і який виконує роль одного з найважливіших типів документальних історичних джерел.

Найбільш використовуваними латинськомовними законодавчими документами Європи були: папські були, капітулярії, хартії, едикти, декрети, універсали та привілеї. За географічним ареалом використання, то маємо такий розподіл:

- *Західна Європа*: папські були, капітулярії, хартії, едикти.
- *Східна Європа*: універсали та привілеї.

Такі документи, як папські були, капітулярії, хартії були питомо приналежні західній частині, тоді як універсали та привілеї є продуктом правотворення східної, зокрема введенням привілеїв ми завдячуємо законотворчості Речі Посполитої. Що ж до едиктів, то це своєрідний «спільний знаменник» усієї Європи. Перш за все через те, що створення

едиктів належить Римській імперії, де було закладено основне підґрунтя законодавчої думки усієї Європи.

Структура латинськомовних законодавчих документів також відрізняється залежно від його виду, ареалу функціонування та мети, з якою він був створений. Проаналізувавши всі види законодавчих актів, ми можемо виокремити такі характеристики їхньої структури:

– Папська булла складається з: інтитуляції, інскрипції, салютації, наррації, диспозиції, кораборації, датуму.

– Капітулярій: інтитуляції, салютації, інвокації, диспозиції, датуму.

– Хартія: інтитуляції, салютації, інвокації, диспозиції, датуму.

– Едикт: інтитуляції, наррації, інскрипції.

– Декрет: інтитуляції, наррації, кораборації, датуму.

– Універсал: інскрипції, інтитуляції, наррації та датуму.

– Привілей: інтитуляції, інскрипції, наррації, кораборації та датуму.

Порівняльна таблиця структур законодавчих документів

<i>Булла</i>	<i>Капітулярій</i>	<i>Хартія</i>	<i>Едикт</i>	<i>Декрет</i>	<i>Універсал</i>	<i>Привілеї</i>
Інтитуляція	Інтитуляція	Інтитуляція	Інтитуляція	Інтитуляція	Інскрипція	Інтитуляція
Інскрипція	Наррація	Салютація	Наррація	Наррація	Інтитуляція	Інскрипція
Салютація	Інвокація	Інвокація	Інскрипція	Корабораці	Наррація	Наррація
Наррація	Диспозиція	Диспозиція		Датум	Датум	Кораборація
Диспозиція	Кораборація	Датум				Датум
Кораборація						
Датум						

РОЗДІЛ 3

МОВА ПРАВА ТА МОВА ЗАКОНУ

3.1. Мова права як окремий стильовий жанр

Мова права – одна з професійних мов, що виникли на основі літературної національної мови (поряд з мовами медицини, техніки, мистецтва тощо). Вона містить у собі низку відносно самостійних видів: мову законодавства і підзаконних правових актів, мову правозастосовної практики, мову юридичної науки і юридичної освіти, мову юридичної журналістики та ін. Крім того, предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з цих підмов, які у свою чергу також діляться на декілька видів – мови цивільного, кримінального, міжнародного права тощо, мови відповідних видів судочинства та ін. [49, с. 8].

Існує багато визначень поняття «мова права». Більшість із них характеризують цю одиницю лінгвістичного знання як функціональну трансформацію нормативних висловлювань доправового соціального регулювання і є соціально та історично обумовленою системою способів словесного вираження понять і категорій., які виробляються та застосовуються для врегулювання поведінки учасників суспільних відносин [155, с. 5]

А. М. Шепелєв зазначає, що мова права являє собою соціально й історично обумовлену систему способів і правил словесного вираження понять і категорій, вироблених і застосовуваних з метою правового регулювання поведінки суб'єктів суспільних відносин. При використанні юридичної мови слід враховувати, що при виконанні своїх функцій залучаються не тільки правові засоби, а й засоби лінгвістики, при цьому

юридична мова потрапляє під їх обопільний вплив. Можна сказати, що юридична мова – це система, в якій мова є засобом реалізації права [155, с. 218].

Юридична енциклопедія надає таке тлумачення даної дефініції: «Мова права (юридична мова) – це функціональний різновид літературної мови, що має відповідні стилістичні та структурно-жанрові риси, зумовлені специфікою правової сфери та її комунікативно-професійними потребами. Мова права – одне з найважливіших правових явищ, яке виступає основною формою існування правових актів. У зв'язку з цим мова права є центральним питанням юриспруденції, на якому зав'язані такі ключові її проблеми, як пізнання, інтерпретація» [161].

Як зазначає французький юрист П'єр Сандеуар, що для того, щоб кожен добре розумів, що він повинен і чого не повинен робити, а також знав, як був застосований закон до його конкретного випадку під час процесу, мова права повинна в цілому відповідати трьом умовам: вона має бути точною, ясною і перевіреною [127, 45].

Внаслідок цього мова права включає терміни як словника повсякденної мови, так і науково-технічного словника. Повсякденні терміни вживаються, як правило, в інституційних питаннях і в питаннях реалізації фактичних ситуацій. Технічні терміни краще використовувати, при докладному викладі норм, при детальному аналізі юридичних ситуацій, а також при тлумаченні юридичних феноменів. Визначаючи поведінку людей і встановлюючи умови вирішення суперечок, право повинно мати детальний і чітко визначений словник термінів, що сприяє забезпеченню високої точності мови права. Дії того, хто таємно вилучає майно без відома його власника, відрізняються від

дій того, хто добровільно прийняв майно від його власника, а потім відмовився повернути це майно [127, с. 123].

Феномен мови права є об'єктом вивчення низки наук: юридичних (загальна теорія держави й права, філософія права, історія держави та права, логіка права, юридична герменевтика, юридична техніка), філологічних (теорія мовної комунікації, стилістика, термінознавство, лексикографія, семасіологія, історія мови, прикладна лінгвістика, культура мови, судова риторика), а також формальної логіки, інформатики, філософії, соціології, історії, дипломатики, текстології тощо. Кожна з цих наукових галузей досліджує мову права доволі специфічно, розглядаючи феномен вербального втілення правової думки з різних позицій, у різних аспектах і площинах, за допомогою притаманних кожній науковій галузі наукових підходів і методів. Проте наприкінці минулого століття з'являється нова самостійна наукова галузь, яка втілює міждисциплінарний підхід до вивчення складного феномену мови права, розробляє власний науково-теоретичний і методичний апарат, спрямований на фундаментальне системне дослідження мовних явищ і процесів у юридичній сфері, засоби й інструменти ефективної правової комунікації – юридична лінгвістика [82].

Питаннями мови та права займається розділ науки, який називається «правова лінгвістика». Вперше цей термін з'явився в німецькій лінгвістичній науці, його ввів Адальберт Подлех у 1976 році. На думку дослідника, правова лінгвістика – це сукупність всіх методів та результатів досліджень, які стосуються питань зв'язку мови і правових норм, і відповідають вимогам сучасної лінгвістики [196, с. 107]. Сучасне розуміння правової лінгвістики значно розширилося через те, що змінилися вимоги до мовознавства, яке пройшло за ці роки довгий шлях розвитку. У зв'язку з цим змінилося

співвідношення правознавства та мовознавства у сфері вивчення мовних питань правової сфери і значно зросла роль лінгвістичних досліджень в цій області. Гейдельберзька науково-дослідна група з питань правової лінгвістики визначає цю область досліджень як науково-теоретичну і повсякденно-практичну сферу зіткнення методичного сприйняття мови в юриспруденції і лінгвістичного аналізу мови в значенні «практичної семантики» [196, с. 107].

Існує кілька сфер взаємодії мови та права. Спираючись на класифікацію науково-дослідної групи з вивчення мови права Берлінсько-Бранденбурзької академії наук, можна виділити наступні найважливіші галузі дослідження сфери мови й права в зарубіжній науці:

1. Комунікація в суді – мовна поведінка сторін перед судом. Цей широкий напрямок досліджень включає, зокрема, питання риторики, стилістики, лінгвістики тексту, а також різні чисто мовні аспекти, наприклад, соціальні й діалектні відмінності в мовній поведінці когось із комунікантів.

2. Юридична аргументація – способи й можливості вираження юридичних аргументів засобами природної мови з урахуванням її багатозначності, варіантності та невизначеності. Юридична логіка розглядається через призму можливостей властивостей мови;

3. Судова лінгвістика – вивчення і розробка в правовій практиці технічних способів розслідування за допомогою лінгвістики;

4. Мовні норми в праві – правові приписи щодо мови в суді, вимоги до юридичних перекладів, питання мовних позначень, наприклад, у сфері права на ім'я, права торгових знаків та ін.;

5. Правова сила мовних дій – дійсність законів і правових норм, види їх мовного маркування, а також окремі випадки мовних дій.

6. Критерії трактування текстів – взаємодія власне мовних закономірностей і позамовних критеріїв, що дозволяють уточнити значення тексту, таких як правова культура, комунікативна ситуація, обсяг знань учасників.

7. Мовні вимоги до юридичних формулювань, зокрема, у зв'язку з вимогою зрозумілості та однозначності. Систематична розробка мовних критеріїв співвідношення мовної форми юридичного тексту обумовлює широкий напрямок досліджень і включає, зокрема, питання риторики, стилістики, лінгвістики тексту, а також різні чисто мовні аспекти, наприклад, соціальні й діалектні відмінності в мовній поведінці учасників комунікації [82].

Як говорить Н. А. Мартинова, що оскільки мова права є не тільки семіотичною системою, але і невіддільною частиною правової системи з її традиціями, особливостями логіки та функціями, то особливості цієї мови природним чином впливають з особливостей самого права, серед яких – абстрактність термінів на відміну від таких областей, як наприклад, техніка або природознавство, де терміни позначають конкретні предмети та можуть бути зображені принаймні графічно, що дозволяє досить легко визначити зміст поняття і співвіднести поняття з його мовним позначенням, мова права виражає абстрактні поняття і зв'язки між ними. Друга особливість мови права – тісний зв'язок мови та права. Правові поняття і норми можуть бути виражені лише за допомогою мови. Мова є єдиним «робочим інструментом» юриста, інструментом, який повинен бути добре пристосованим для роботи з «робочим матеріалом», тобто із системою правових відносин для забезпечення її функціонування. Таким чином, мова права повинна бути, з одного боку, єдиною, щоб забезпечити єдність всередині правової системи, з

іншого боку, вона має застосовуватися для різних цілей, тобто в різних сферах юридичної діяльності [92].

Багато робіт останніх років спиралися на запропоновану В. Отто класифікацію «пластів» юридичної мови, тобто її внутрішньої структури:

1. Мова законів: загальні, абстрактні правові норми, призначені законодавцем як для фахівців, так і для не-юристів.

2. Мова судових рішень.

3. Мова юридичної науки та експертиз: коментарі та обговорення спеціальних питань фахівцями для фахівців.

4. Мова відомчого письмового спілкування: формуляр, замітки, порядку та ін.

5. Адміністративний жаргон: неофіційне обговорення спеціальних і напівспеціальних питань фахівцями [82].

Мова права, призначена, з одного боку, для користування всіма членами суспільства і, з іншого боку, фахівцями в галузі права, тому з цієї причини внутрішньо суперечлива і неоднорідна. Більшість дослідників підкреслюють, що мова права – це, в першу чергу, мова закону, з його специфічною термінологією, що позначає особливі юридичні поняття, і своєрідними словосполученнями, що вживаються тільки в мові права, це мова різних нормативних актів. Якщо мова права – це професійна мова, виникає питання про її особливості. Професійна мова утворює особливе поле, в якому реалізується спеціальне термінологічне значення лексики, ключовий для неї галузевий словник, а також функціональна граматики зв'язків. Мова законодавця розрахована не на емоції, а на логічне сприйняття, тому в ній немає художніх засобів вираження дійсності. Правове мислення не в останню чергу пов'язано з логічністю. Мислити й міркувати логічно –

означає мислити точно і послідовно, доказово, не допускати суперечностей у судженнях [80, с. 217].

Однак, необхідно відрізнити формальну юридичну логіку норм, оцінок, аргументацій від змістовної логіки побудови реальної системи права, а також від неформальної логіки, якою керуються юристи в своїй правосвідомості, і тим більше від неформальної логіки розуміння права, властивої юридично неосвіченій більшості громадян [80, с. 218].

Мова права побудована на основі використання стандартизованих, трафаретних словосполучень, які називаються кліше. Ці стандартизовані звороти забезпечують юридичній мові точність та граничну лаконічність. Проте такий процес формалізації мови через велику кількість різних параметрів функціонування та використання побутової мови може призвести до того, що мова права може перейти у сферу так званих «мертвих мов», вона не буде використовуватися у повсякденному житті, а стане специфічною і вузькопрофесійною, що приведе її до випадіння зі сфери права.

С. О. Боголюбов зазначає, що саме поняття «мова права» спочатку розглядалося в рамках філософії мови та права. Перша спроба пояснити та систематизувати основні характеристики мови права була зроблена англійським філософом та правознавцем Джеремі Бентамом, який розробив емпіричну теорію значення слів, яка підтримувала його утилітаристичну та юридичну теорію. Лінгвістичні акти, які використовуються у правотворчості, привернули його увагу як значні емпіричні феномени, саме тому він зробив їх основними елементами своєї теорії закону. Його «юридичний позитивізм» був заснований на твердженнях про значення і використання слів [18].

Ключова ідея використання мови у його теорії закону, виражається в інноваційності закону як засобу вираження волі суверену у політичному суспільстві [169, с. 56.].

Послідовник юридичного позитивізму, англійський філософ та теоретик права Герберт Гарт інакше вбачає використання елементів мови у законотворчості. Згідно з його спостереженнями та дослідженнями закон являє собою надання прав і повноважень, встановлює зобов'язання і певні відповідальності, а мова є його формотворчим елементом, що пояснює його нормативність [188, с. 152].

Описуючи категорії мови права, російський правознавець В. Б. Ісаков так характеризує дане поняття: «Юридичній мові властиві простота і надійність граматичних конструкцій, що виключають двозначність. Ця властивість пов'язана з тим, що правова норма за своєю природою – команда. Цілком очевидно, що команда, якщо вона виражена неточною і двозначною мовою, не буде зрозуміла і виконана так, як цього хоче законодавець» [54, с. 65].

Одна з важливих якостей юридичної мови – її емоційна нейтральність. Навіть найбільш неординарні з моральної точки зору події і факти юрист повинен описати в нейтральних виразах, не надаючи емоційного тиску і не розкриваючи своєї юридичної оцінки. Тим самим юридична мова різко відрізняється, наприклад, від мови журналістики, для якої, навпаки, характерна "емоційна навантаженість" словника, яка спочатку розкриває позицію автора.

Аналізуючи категорії юридичної мови («особа», «діяння», «склад злочину», «правові відносини», «юридичний факт» та інші) можна побачити, що їм властивий високий ступінь абстрактності як результат величезної

роботи абстрактної юридичної думки. Разом з тим, юридичні категорії конкретні: як правило, кожній з них можна протиставити конкретні дії та обставини, що становлять зміст даної категорії.

У взаємозв'язку і взаємодії категорії юридичної мови описують певну область реальності, і в цьому сенсі їм властива системність.

Вдивляючись в історичну ретроспективу, не можна не відзначити, що багатовікова практика створення, тлумачення і застосування юридичних норм призвела до формування юридичної мови – особливого мовного стилю, який максимально відповідає завданню нормативного регулювання людської поведінки» [54, с. 65].

Мова права як соціально та історично сформована сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматико-стилістичних) являє собою поліфункціональну, багаторівневу, відкриту і стилістично диференційовану систему.

Н. В. Артикуца говорить про те, що поліфункціональність правничої мови полягає у специфічному наборі функцій, які реалізуються в різноманітних правових текстах:

- 1) номінативна (називання правових реалій і понять);
- 2) гносеологічна (знаряддя і способи правового пізнання, оволодіння суспільно-правовим досвідом);
- 3) аксіологічна (правова та морально-етична оцінка);
- 4) комунікативна (спілкування);
- 5) регулювальна (правове регулювання людської поведінки та суспільних відносин через волевиявлення суб'єкта права);
- 6) культурна (збереження й передачі правового знання та правової культури);

- 7) виховна (вплив на правосвідомість, правове виховання);
- 8) естетична (ясність, точність, однозначність, лаконічність, нормативність, мовностилістична довершеність правового акта як еталонні якості юридичного тексту) [6, с. 27].

В. П. Кузьмін, спираючись на багаторівневість мови права, зауважує, що вона простежується в застосуванні мовних одиниць і засобів різних рівнів: лексеми (слова), терміни права, термінологічні словосполучення, фразеологізми, юридичні дефініції, лексико-граматичні моделі, синтаксичні конструкції, стилістичні засоби та прийоми тощо. Відкритість мови права як системи виявляється у наявності в юридичних текстах поряд із юридичною лексикою загальноживаних слів, спеціальної лексики суміжних із правом сфер, у процесах термінологізації та детермінологізації, тенденції до розширення юридичного словника шляхом новоутворень, взаємодії власних мовних ресурсів і запозичень тощо [79].

Стилістична диференційованість мови права обумовлена широкою і розгалуженою сферою її застосування: законодавство, судочинство, нотаріат, діловодство, юридична наука й освіта, правова інформація, правова публіцистика. Правнича мова у кожній із названих комунікативно-функціональних галузей характеризується певним набором специфічних рис, функцій, інвентарем мовних засобів, композиційною системою функціональних 3 різновидів і жанрово-ситуативних стилів.

Так, згідно характеристики С. Е. Зархіної, для законодавчого підстилю, який реалізується у законах та інших нормативно-правових актах, характерною є така сукупність специфічних ознак (на лексичному, семантичному, граматичному та стилістичному рівнях):

- наявність термінів законодавства, офіційних номенклатурних позначень, абревіатур;
- нормативна дефінітивність термінів і номенклатурних назв (кодифіковані законодавчі визначення);
- законодавча фразеологія (юридичні формули, штампи, кліше);
- моносемантизм (на рівні контексту);
- узагальнено-абстрагований виклад правового змісту (відповідні лексико-граматичні моделі, форми, конструкції);
- стандартизованість (лексичних, граматичних, синтаксичних і композиційних засобів);
- іменниковий характер тексту (віддієслівні та відприкметникові іменники, відіменні прийменники та ін.);
- переважання дієслів у формі 3 особи однини теперішнього часу, інфінітива у поєднанні з предикативним прислівником, прикметником чи дієсловом;
- синтаксичні конструкції у формі регулятивно-нормативних тверджень (констатаційного, зобов'язального, імперативного, заборонного, оцінно-правового характеру);
- застосування граматичної категорії модальності для регламентації різних моделей правової поведінки (можливості / неможливості, бажаності / небажаності, необхідності, обов'язковості дії);
- узагальненість та знеособленість викладу (безособові, неозначено-особові, узагальнено-особові, інфінітивні, дієприслівникові, інші конструкції);
- імперативний інфінітив;

- поширеність речень із пасивно-зворотним дієсловом на – tur, – ntur в ролі предиката та пасивних конструкцій;
- предикативні форми у якості безособових речень;
- переважання складнопідрядних синтаксичних конструкцій над складносурядними та безсполучниковими;
- суб'єктивно-авторська відстороненість;
- монологічний характер викладу;
- стилістична однорідність, нейтральність, коректність;
- логічна впорядкованість викладу нормативного змісту на рівні тексту, рубрикації, графічних засобів;
- відсутність зайвих та стилістично недоречних елементів [49, с. 11].

Специфічні ознаки, категорії та поняття стилістики надають можливість глибше та ретельніше дослідити як загальну специфіку мови права, так і окремих її функціональних видів. Визначення особливостей функціонування мови права, типологічної специфіки юридичних текстів, закономірностей використання мовних засобів у юридичних текстах різних видів і жанрів створює насамперед необхідну науково-теоретичну базу для вирішення низки актуальних прикладних завдань у сфері правотворчості й правозастосування [82].

3.2. Прагматика мови права

З позицій мовознавства законодавчий текст – це певного роду повідомлення, яке об'єктивоване у вигляді офіційного письмового документа і складається з певних єдностей, об'єднаних різними типами лексичних,

граматичних і логічного зв'язків, і має модальний характер і прагматичну установку [29, с. 69].

Залежність ефекту юридичної мови від контексту є прикладом загальної ознаки комунікації, якої деякі філософи мови досягли шляхом розрізнення семантики від прагматики. Це є різниця між значенням слова або фрази чи іншого мовного виразу та ефектом, що приписується використанню виразу у певній ситуації певним користувачем мови у певному контексті. Прагматика юридичної мови – це досить об'ємне поле дослідження, оскільки термін «прагматика» може бути використано як заголовок для більшої частини того, що сучасні вчені-юристи та теоретики описали як підставу для інтерпретації (а також як заголовок для того, що вони описали, як теорія інтерпретації – оскільки «прагматика» це термін не тільки для описання ефекту комунікації, а й для вивчення цього ефекту).

Залишається спірним питання, чи правова прагматика є просто частиною прагматики мови в цілому [181, с. 210]. Цілком очевидно, що якщо прагматика мови залежить від контексту висловлювання, правовий контекст використання мови у законодавстві матиме наслідки для передачі змісту і, отже, для закону, який був розроблений. Скотт Соамс стверджував, що питання про співвідношення між змістом закону і законодавчими джерелами, такими як законодавчі акти, є «прикладом більш загального питання про те, що визначає зміст звичайних лінгвістичних текстів» [199, с. 422].

Ця популярна ідея полягає в тому, що, коли законодавчий орган вводить в дію законодавчий акт, «зміст акта є те, що законодавці зобов'язалися затвердити при прийнятті формулювання закону» [200, с. 405]. Ті, хто мають ухвалювати закон, можуть взяти на себе зобов'язання до чогось, що вони не стверджували, і можуть виголосити ці твердження в

такому контексті, який дасть змогу зрозуміти, що вони не підтримують те, що вони затверджували.

Але американський філософ Андрій Мармор підкреслював, що прагматика юридичної мови є унікальною в найважливіших аспектах з прагматичними міркуваннями, деякі з яких відіграють значно меншу роль у царині права, ніж в інших контекстах: «У звичайних розмовах, прагматичне збагачення є нормою, а не виключенням; в статутному праві, це виняток» [194, с. 425]

На його думку, принципи бесіди американського лінгвіста Пола Грайса, одержані із загального принципу співробітництва, можуть застосовуватися лише непрямолінійно в законодавчій комунікації, оскільки законодавча комунікація «стратегічна», а не спільна [194, с. 430]. Як вказує А. Мармор, мовці й слухачі в стратегічній комунікації користуються неясністю імплікатур, які були отримані з прагматичних норм комунікації і вони можуть розглядатися як судження, що розуміє особа і які певним чином передаються за допомогою мови, хоч і не виражають те, що людина має на увазі.

Оратори можуть використовувати імплікатури, щоб уникнути ствердження того, чому вони надають перевагу, а слухачі можуть використовувати такі аспекти значення з метою створення ефекту комунікації відповідно до своїх уподобань. Проте, такий вид комунікації як говорить Т. Ендікотт не є характерними для правотворчості. Він залежить від співпраці між учасниками «бесіди» в питанні, яке розглядається: якась міра співпраці необхідна для того, щоб оратор або слухач мали змогу скористатися імплікатурою для розгляду нечітких аспектів комунікації як таких, що є справжніми [185, с. 14].

Варто відзначити думку С. Шифера, який зазначає що різноманітність контекстів спілкування (навіть різноманітність бесід, що одні й ті ж дві людини вести, не кажучи вже про все різноманіття обмінів, які можна було б назвати «бесідами» за більш-менш віддаленою аналогією) настільки велика, що відмінності між прагматичними аспектами звичайних бесід набагато ширші та глибші, ніж будь-яка загальна відмінність, яку можна провести між законодавчою комунікацією як класом, і звичайною розмовою як класом. Використання мови в прийнятті закону настільки тісно переплетена з використанням мови для здійснення повноважень в інших контекстах, а також з використанням мови в іграх, в розмовах про те, що правильно і неправильно, і, як правило, в спілкуванні в родині і у всякого роду організаціях, що прагматику юридичної мови найкраще розглядати як глибоко невіддільну частину прагматики використання мови в цілому [198, с. 423].

Обговорення прагматики юридичної мови точно або імпліцитно впливає з точки зору взаємозв'язку між законотворчим використанням мови та законом, який формується засобами цієї мови. Вважається, що, якщо орган або особа уповноважена приймати закон, то вона формує закон таким, який стає зрозумілим через власне використання мови [199, с. 424]. Це називається «моделлю спілкування». Вона повинна бути визначена, принаймні, у чотирьох напрямках, адже саме закон регулює законотворчість:

- створений закон буде обмежений будь-якими обмеженнями повноважень законодавця ;
- норми права можуть визначити створений закон різними способами, які не піддаються будь-якій загальній характеристиці;

– суди можуть врегулювати невизначеність ефекту акта законотворчості у вчиненні закону, і якщо вони виконують таку функцію, то їхні рішення можуть мати вирішальний юридичний ефект;

– якщо суд відхиляється від того, що повідомляє законотворець (з поважних або поганих причин), рішення суду може мати вирішальний юридичний ефект (для сторін, а також для майбутнього, якщо рішення вважатиметься прецедентом) [199, с. 425].

Навіть з такими визначеннями деякі дослідники відхиляють комунікативну модель законотворчості. Вони стверджують, що ідентифікація юридичних прав та обов'язків не може ґрунтуватися лише на фактах комунікації органів влади. М. Грінберг, американський вчений в галузі філософії права, виступав проти комунікативної моделі. Він говорить:

«Спроба зрозуміти законодавство через комунікативну модель помилкова, тому що законодавство та законодавчі системи мають такі цілі, які не мають паралельних зв'язків з комунікацією, і це може краще сприяти у ситуації, якщо внесок законодавчого акта в зміст закону не повідомляється законодавчим органом» [186, с. 221].

Найбільш впливовою теорією, яка спростувала комунікаційну модель, була теорія Рональда Дворкіна, американського та британського юриста, політолога, філософа та теоретика права. Основною його ідеєю було заперечення того, що закони певної країни це система правил. Г. Гарт намагався пояснити природу законодавчої системи на основі соціальних правил, щоб визначити закон спільноти («правила схвалення») [188, с. 145].

Г. Гарт розглядав як очевидне те, що такі правила схвалення зазвичай визначають акти законодавчих органів як джерела права, надаючи повноваження цим органам у створенні закону, і що (з урахуванням

визначень таких комунікативних моделей, які були згадані вище) закон стає тим, що передає законодавчий орган у комунікативному акті, яким він проявляє свою владу [188, с. 233].

З цієї точки зору зміст закону громади залежить від традиційного способу визнання правових норм. Але якщо члени громади поділяють спосіб визнання свого права, як вони можуть брати участь у глибоких суперечках щодо закону? Р. Дворкін поставив це питання в центрі дебатів юриспруденції. І він сформулював це положення як заперечення проти помилкового уявлення про мову та про відношення між законом та мовою. Він вважав, що теоретики не можуть пояснити теоретичні розбіжності в юридичній практиці, оскільки вони вважають, що адвокати розділяють спірні критерії за правдивість твердження права [185, с. 15]. «Семантичне жало» передбачає помилкове уявлення про те, що мова закону може бути значущою тільки в тому випадку, якщо адвокати поділяють такі критерії. Це є фатальним для правової теорії, оскільки це змушує теоретиків думати, що люди не можуть мати жодних глибоких (або «істотних» чи «справжніх») розбіжностей у думках щодо закону. Такі розбіжності можуть стосуватися: (1) емпіричних питань використання слів в законодавчому акті, або (2) про те, як вирішувати питання в незрозумілих випадках, або (3) про те, чи слід змінювати закон.

За словами Р. Дворкіна, ми дотримуємось загальних правил, використовуючи будь-яке слово: ці правила визначають критерії, які забезпечують значення слова. Принципи використання закону пов'язують «закон» з історичними фактами та такими критеріями, які застосовуються у формуванні, прийнятті та відхиленні тверджень про те, що є законом, але той же час не мають власного чіткого значення. Філософи права повинні

роз'яснювати їх для нас, ретельно вивчаю манеру нашого спілкування [185, с. 15].

3.3. Мова закону як засіб фіксування норм права

Закон є мова. Однак, це не винятково мова, оскільки соціальні інститути проявляються також немовними способами, а отже це глибоко лінгвістичний інститут.

Закони кодуються в мові, а процеси закону опосередковуються через мову. Правова система приводить в дію переконання і цінності суспільства, і вона пронизує багато сфер життя, від обов'язків учителя до договору кредитної картки. Мова закону має велике значення особливо для людей, пов'язаних з вирішенням проблем мови і проблем у реальному світі – тобто, з прикладною лінгвістикою.

Мова закону – засіб законодавчої діяльності, засіб фіксування норм права. Так, чим досконаліше законодавство, тим швидше і повніше досягатимуться цілі, визначені при створенні конкретних юридичних норм. Якщо ж у праві існують неузгодженість окремих норм, прогалини, а певні норми не мають необхідних реальних санкцій через недосконале мовне забезпечення, то все це суттєво впливає на рівень ефективності правового регулювання. Водночас закон, нормативно-правовий акт ніколи не може бути довершеним або повним, оскільки конкретна реальність містить більше ситуацій, ніж нормотворець може уявити й описати мовними засобами. Норма є більш-менш сталою, а реальність завжди мінлива, мова може не встигати за її змінами. Закон, як і будь-який інший юридичний документ, має прагнути досконалості. Тому законодавче письмо можна вважати найбільш складним видом мовно-правової діяльності: її форма має бути доступною для всіх громадян (і для добропорядних, і для злочинців), зручною для застосування, зорієнтованою також на віддалене майбутнє. Специфіка мови закону полягає в тому, що вона повинна точно передавати взаємозв'язок

юридичних понять та усі нюанси думки законодавця. Виокремлюють низку принципів функціонування мови законодавчих актів, зокрема, такі: вільне формування і розвиток законодавчої мови; відповідність форми та змісту норм права; точний вибір термінів шляхом чіткого нормування використання одиниць мови (лексичних, стилістичних, граматичних і синтаксичних); акумулювання в мові законодавчих актів соціально зумовлених тенденцій зміни словникового складу мови; законодавче закріплення гарантій збереження державної мови; комплексність наукових підходів до дослідження мови і стилю законодавчих актів; наукова вмотивованість вимог до мови й стилю законодавчих актів на усіх стадіях законодавчого процесу [72, с. 45].

Законодавчий текст на відміну від художнього зорієнтований на логічне, а не на емоційне сприйняття. Він лаконічний, стандартизований, позбавлений не тільки художньої виразності, а й авторської індивідуальності. Відомий російський юрист Н. І. Таганцев звертав увагу на те, що мова закону дуже часто буває літературно важкою, незграбною, але її величезна перевага в точності і визначеності [136, с. 12].

Однозначність і максимальна точність інформації в законопроектах досягається внаслідок логічної послідовності викладу думки, її смислової завершеності – про це вже йшлося вище. Рівною мірою важливо однаковість способів формулювання приписів, використання термінів з чітким і строго окресленим сенсом, вживання слів і виразів у прямому і безпосередньому їх значенні. У викладі положень законів забезпечується також застосуванням однотипних, подібних формулювань і виразів, типових конструкцій, уніфікованих форм і виразів, мовних кліше і штампів [36, с. 132]

Стиль закону характеризує форму вираження нормативних приписів. У літературі з юридичної техніки сформульовані основні вимоги до законодавчого стилю:

- відсутність експресивності (неупередженість);
- стереотипність і стандартність;

- раціоналізм у побудові речень;
- зв'язаність і послідовність викладу (узгодженість і збалансованість);
- точність і ясність (підібрання слів і уніфікованість термінів, їх сполучуваність);
- доступність, простота та однозначність;
- лаконічність і компактність;
- безособовість (правова нейтральність) приписів [25, с. 7].

У силу цих особливостей мови та стилю нормативних правових актів ціна помилки в законодавчому тексті зростає, оскільки лінгвістична помилка (некоректне використання терміну, двозначність виразів, неправильна побудова фрази, помилки в пунктуації) може істотно ускладнити застосування відповідних приписів.

А. М. Шепелев говорить, що закон в освіченому суспільстві є соціальним інститутом, який набуває вузькоспеціалізованих рис, переважно у письмовій формі, оскільки складається із соціальних норм, то безпосередньо пов'язаний із використання права. Ці три характеристики відзначені у мові закону. Розвиток мови закону, таким чином, показує: 1) перехід від мови до письма; 2) спеціалізацію і технічність (наприклад, юридичні словники), і 3) використання права [156, с. 132].

Американський правознавець Б. Джексон пише: «Когнітивні структури закону відображають письмові форми свідомості» [190, с.213].

Три додаткові ключові сфери дослідження юридичної мови складаються з аналізу мовного акта, дискурсу, взаємодії і критичного аналізу дискурсу. Аналіз мовного акта в законі в основному пов'язаний із характером певних мовних злочинів, таких як загрози і невиконання обіцянок і з основним мовним актом «прийняттям закону», форми слів, за допомогою яких статути, видані парламентом або іншим органом влади, стають законом [190, с. 120].

На рівні дискурсу, американські правознавці М. Хейл і Дж. Гіббонс, беручи за приклад різні засідання суду, показують, що в залі суду

проявляються два рівні реальності в мові права: первинна реальність в залі суду і вторинна реальність подій під час тяжби, які проектуються через реальність залу суду. Що стосується первинної реальності, то вона передбачає класифікацію юридичних жанрів і являє собою приклади аналізу розмов судового дискурсу [181, с. 25]

Ідеально влаштованим є спосіб зародження уявлення вторинної реальності для розгляду його як розповіді, щоб побачити звинувачення і захист справи як конкурентні сюжетні уявлення тієї ж реальності. Деякі вчені описують це як суперницькі «історії» [161].

3.3.1. Мовно-стильові характеристики папських булл

Саме особливість функціонування папських булл як особливої форми вираження юридичного документообігу папської держави надає мові законодавчих актів даного виду скоріше неформальний характер і більше нагадує художній твір, ніж формалізований текст юридичного характеру.

Тексти проаналізованих булл рясніють епітетами та метафорами задля підкреслення піднесеності стилю даного документа, крім того явище моносемантизму ніяким чином не притаманне папським буллам, особливо тим, які стосуються канонізації святих та присвячені вирішенню важливих політичних питань:

*Clara claris praeclara meritis, **magnae** in caelo **claritate gloriae**, ac in terra **splendore miraculorum sublimium clare claret.***

Клара надзвичайно прекрасна з *ясними достоїнствами*, на небесах з *ясністю слави*, і на Землі з *блиском піднесених чудес ясністю сяє*. (Clara claris praeclara. Alexandri episcopi).

Supra montem catholicae fidei, quam populis gentium, qui ambulabant in tenebris, discipulorum Christi sincera devotio *igne caritatis exaestuans*, verbo sollicitae praedicationis edocuit, quamque Romana tenet et servat Ecclesia, solidum christianae religionis positum noscitur fundamentum, *nullis umquam concutiendum turbinibus*, nullis quassandum fluctibus tempestatum.

На вершині католицької віри, яка щирою відданістю учнів Христа, що кипить з вогнем милосердя, ретельно навчала словом турботливої проповіді людей народів, що ходили в тіні, і які Римська Церква тримає і охороняє, і визнається твердим підґрунтям християнської релігії, яку ніколи не похитнути будь-якою тривогою, ніколи не зачепити сум'яттям будь-якого шторму. (Supra montem. Nicolai IV)

In hac ejusque potestate duos esse gladios, spirituales videlicet et temporales, Evangelicis dictis instruemur. Nam dicentibus Apostolis, 'Ecce gladii duo hic,' in Ecclesia scilicet, cum Apostoli loquerentur, non respondit Dominus nimis esse sed satis. [Luke 22:38] Certe qui in potestate Petri temporalem gladium esse negat, male verbum attendit Domini proferentes, 'Converte gladium tuum in vaginam.' [Matthew 26:52] Uterque ergo est in potestate Ecclesiae, spiritualis scilicet gladius et materialis. Sed is quidem pro Ecclesia, ille vero ab Ecclesia exercendus. Ille sacerdotis, is manu regum et militum, sed ad nutum et patientiam sacerdotis.

У Євангелії сказано, що в ній (Церкві) та в її силі існує два мечі – духовний та тимчасовий. Бо апостоли кажуть: «Ось тут є два мечі», тобто в Церкві. Але коли апостоли говорили, Господь не відповів: «цього занадто», але «цього достатньо». [Лука 22:38] Звичайно, той, хто заперечує, що мирський меч знаходиться в силі Петра, не розуміє слова Господнього, кажучи: «Покладіть меча в його піхви». [Матвія 26:52] Отже,

обидва є в силі Церкви, а саме духовний меч і матеріальний. Але, дійсно, останній повинен використовуватись від імені Церкви; і справді перший повинен використовуватися Церквою. Перший належить священику; останній є рукою королів і солдатів, але має використовуватися за волею і згодою священика. (Unam Sanctam. Bonifatii VIII).

З погляду стилістики даний уривок є одним із найцікавіших, оскільки увесь текст – це майстерно використана метафора для втілення політичних намірів папи Боніфация VIII, які отримали законодавче вираження всіх зазіхань середньовічного папства. Церква, відповідно до цієї булли, має єдиного Господа, єдину віру, одне хрещення і єдиного видимого главу, який є представник Христа і наступник апостола Петра. В руках його знаходяться ті два меча, про які йдеться в Євангелії від Луки, (22.38) і під якими треба розуміти меч духовний і меч світський. Безпосередньо здійснюється папою тільки влада духовного меча, тобто слова; матеріальний меч вручається папою в світські руки і дістається на захист церкви не самим папою, а рукою королів і солдатів. Як світський меч повинен бути в підпорядкуванні духовному, так і світська влада повинна бути підпорядкована духовній; остання поставляє першу і судить її, якщо вона відхиляється від правого шляху. Взагалі підпорядкованість всякої людської істоти римському першосвященикові є догматом віри, необхідним для порятунку душі (див. Папство). Потрапивши в Corpus juris Canonici, булла Unam sanctam стала загальним церковним законом католицької церкви, а з часу проголошення на Ватиканському соборі догмату папської непогрішності погляд булли на відношення між світською та духовною владою отримав значення догмату.

Що ж до граматичних та синтаксичних характеристик папських булл, то можна цілком впевнено сказати, що вони мають досить різноманітні

характеристики, тому важко говорити про уніфікованість даного виду законодавчого акта. Так, наприклад в межах одного тексту можуть бути наявні як безособові пасивні конструкції, так і особові дієслівні форми, зокрема, 1 ос.множ., а також відіменні форми герундіва разом зі сполучником мети ad:

Nos igitur ordinem ipsum opportunis favoribus prosequentes, ad eius augmentum benignius intendentes, *statuimus*, ut omnes, quoad *ad servandum* huiusmodi vitae formam assumi contigerit, ante assumptionem seu receptionem ipsorum, de fide catholica et obedientia erga praefatam Ecclesiam diligenti examinationi subdantur. (Supra montem. Nicolai IV)

Тому, вступаючи до ордену із благочестивими пожертвами, [і] спрямовані на її (Церкви) більш добродіє збільшення, ми встановлюємо, що всі, хто, дотримуються цієї форми життя, перед їхнім входом або прийом, мають старанно вивчити католицьку віру та їх послух до вищезгаданої Церкви.

Щодо синтаксичних особливостей, то також варто звернути увагу на накопичення різних видів підрядності та речення періоди:

Nos igitur, cujus animus ab aetate tenera pia devotione efferbuit ad huiusmodi professores regulae, ad Ordinem ipsum totum: nunc autem ex communi cura pastoralis regiminis, quam immeriti sustinemus, ad ipsos fovendos dulcius attentius gratiosis favoribus prosequendos tanto provocamur ardentius, quanto frequentius intenta mente revolvimus fructus uberes, quos ex eorum exemplari vita, salutare doctrina toti universali Ecclesiae continue cernimus provenire, tam pia supplicantium intentione commoti, ad peragendum diligenter quod petitur, studia nostra duximus convertenda: ipsaque dubia per plures Archiepiscopos,

Episcopos, in Theologia Magistros, alios litteratos providos, discretos examinari fecimus diligenter.

Тому ми, чия душа з ніжного віку благочестивою відданістю була запалена учителями такого роду керівництвом, і самим орденом: однак із загальної опіки виховання правління, який ми, негідні, несемо, ми були покликані більш палко до тих речей, які стільки ж страшніших, які ми більш приємно плекали і люб'язні заохочували уважніше, оскільки частіше за все із зосередженою думкою Ми відкрили багаті плоди, які ми постійно розрізняємо, щоб іти далі з їх зразкового життя та благодатного вчення для всієї цілої універсальної Церкви і були сподвижені благочестивими намірами тих, хто просили, щоб старанно виконувати те, що шукали, і ми вирішили, що ті речі, які були направлені нам на розгляд: і ми спричинили те, що ті сумнівні речі мають бути розглянуті багатьма архієпископами, єпископами та майстрами богослов'я та іншими обережними та дискретними, освіченими людьми.

3.3.2. Граматичні та мовно-стилістичні особливості капітуляріїв

Стилістка капітуляріїв не вирізняється використанням спеціальної законодавчої аббревіатури чи фразеології. Натомість, даному виду законодавчого акта притаманна чіткість викладу, стандартизованість, узагальненість правового змісту.

Серед синтаксичних особливостей капітуляріїв можемо виокремити:

- Використання синтаксичних конструкцій типу

Accusativus/Nominativuscuminfinitivo:

Si quis confugiam fecerit in ecclesiam, nullus eum de ecclesia per violentiam expellere praesumat, sed pacem habeat usque dum ad placitum praesentetur, et propter honorem Dei sanctorumque ecclesiae ipsius reverentiam concedatur ei vita et omnia membra, emendet autem causam in quantum potuerit et ei fuerit iudicatum;

Якщо хтось попросить притулку у церкві, ніхто не може вигнати його із церкви насильством, але він тоді має отримати спокій та представляється до умиротворення і відповідним чином покаже через свою відданість своїм життям та своїм (тілом?) славі Бога та святості церкви, наскільки може покращить цю справу, тому буде винесений вирок. (MGH. Leges. Volumus II. Capitularia regum Francorum. De partibus Saxoniae)

- Використання специфічних фраз на вираження значення «смертна кара»:

Si quis ecclesiam per violentiam intraverit et in ea per vim vel furtu aliquid abstulerit vel ipsam ecclesiam igne cremaverit, **morte moriatur.**

*Якщо хтось із жорстокістю проникне до церкви і в ній силою або обманом щось вкраде або саму церкву піддасть вогню, **паде смертю.** (MGH. Leges. Volumus II. Capitularia regum Francorum. De partibus Saxoniae).*

Si quis episcopum aut presbvtterum sive diaconum interficerit, similiter **capite punietur.**

*Якщо хтось вб'є когось з єпископів або пресвітерів, або дияконів, так само буде **покараний головою (смертю).** (MGH. Leges. Volumus II. Capitularia regum Francorum. De partibus Saxoniae)*

Si quis a diabulo deceptus crediderit secundum morem paganorum, virum aliquem aut feminam strigam esse et homines commedere, et propter hoc ipsam

incenderit vel carnem eius ad comedendum dederit vel ipsam commederit, **capitalie setentiae punietur.**

Якщо хтось, охоплений дияволом, повірить у другий закон язичників, що дозволяє чоловіка або жінку вбивати і когось із людей, і таким чином спалювати, або плоть приносити в жертву або самого себе, карається смертельним вироком.(MGH. Leges. Volumus II. Capitularia regum Francorum. De partibus Saxoniae).

De pignore: ut nullatenus alterum aliquis pignorare praesumat; et qui hoc fecerit, **bannum persolvat.**

Про поручительство: щоб ніхто щось не осмілився приймати в завдаток, а якщо це зробить, отримує заборону.(MGH. Leges. Volumus II. Capitularia regum Francorum. De partibus Saxoniae).

- Узагальненість та знеособленість змісту у капітуляріях як раннього так і пізнього періодів виражається за допомогою використання умовних речень зі сполучником *si* та займенником *quis*, так у тексті *Capitulatio de partibus Saxoniae*, 14 глав документа у своїй структурі містять дану характеристику:

1. Si quis domino regi infidelis apparuerit, capitali sententia punietur.
2. Si quis filiam domini sui rapuerit, morte morietur.
3. Si quis dominum suum vel dominam suam interfecerit, simili modo punietur.

1. *Якщо хтось проявить неповагу королю, карається смертним вироком.*

2. *Якщо хтось викраде дочку господаря, буде покараний смертю.*

3. *Якщо хтось свого господаря або господиню вб'є, таким самим чином буде покараний.*

- На відмінну від капітулярію *Capitulatio de partibus Saxoniae*, інший приклад цього виду законодавчого документа *Capitulare de villis*, у якому замість використання умовно-підрядних речень зі сполучником *si*, тут використовуються підрядно-причиннові з *ut*:

9. *Ut nullus iudex mansionaticos ad suum opus nec ad suos canes super homines nostros atque in forestes nullatenus prendant.*

10. *Ut nullus iudex obsidem nostrum in villa nostra commendare faciat.*

11. *Ut equos emissarios, id est waraniones, bene praevideant et nullatenus eos in uno loco diu stare permittant, ne forte pro hoc pereat.*

9. Щоб ніхто з мешканців через власну необхідність або для себе не спускав собак на наших людей, а також на чужинців.

10.Щоб ніхто не зміг у нашому маєтку передавати нашого гаранта.

11.Щоб, коли побачили відпущених коней і жоден з них не водному місці, це ті, які вороні то, хтось протягом дня нехай приведе їх в одне місце, щоб вони сильно не чахнули.

- Замість використання 3 ос. одну для вираження знеособленості наявне використання 1 ос. одн.:

Volumus ut per annos singulos intra quadragesima, dominica in palmis quae Osanna dicitur, iuxta ordinationem nostram argentum de nostro laboratu, postquam cognoverimus de praesenti anno quantum sit nostra laboratio, deferre studeant.

Ми хочемо, щоб кожного року протягом сорокаденного посту, у пальмову неділю, яка називається Осана, згідно з порядком про наші гроші від нашої праці, після дізналися, що в теперішньому році, п'яту частину від нашої праці, намагаються перенести.

3.3.3. Специфіка граматичних особливостей законодавчих документів: хартії, едикту, декрету, універсалу та привілею

- *Хартія* як законодавчий документ характеризується використанням 1 особи множини, а також вживанням так званого речення-періоду із синтаксичною конструкцією *Accusativus cum infinitivo*:

1. *In primis concessisse Deo et hac presenti carta nostra confirmasse, pro nobis et heredibus nostris in perpetuum quod Anglicana ecclesia libera sit, et habeat jura sua integra, et libertates suas illesas; et ita **volumus observari**; quod apparet ex eo quod libertatem electionum, que maxima et magis necessaria reputatur Ecclesie Anglicane, mera et spontanea voluntate, ante discordiam inter nos et barones nostros motam, concessimus et carta nostra [illa carta data 21° novembris anno Domini 1214; confirmatio papae Innocentii tertii 30° martii anno Domini 1215]**confirmavimus**, et eam **obtinuimus** a domino papa Innocentio tercio confirmari;quam et nos **observabimus** et ab heredibus nostris in perpetuum bona fide volumus observari (Magna Charta Libertatum).*

По-перше, дали ми перед Богом свою згоду і справжньою хартією нашою підтвердили за нас і за спадкоємців наших на вічні часи, щоб Англійська церква була вільна і володіла своїми правами в цілості і своїмивольностями недоторканими, що впливає з того, що свободу виборів, яка визнається найважливішою і найбільш необхідною Англійській церкві, ми по чистій і добрій волі, ще до незгоди, яка виникла між нами і баронами нашими, віддали і грамотою нашою підтвердили і отримали підтвердження від папи Інокентія Третього, яку і ми будемо

дотримуватися, і бажаємо, щоб її сумлінно на вічні часи дотримувалися і спадкоємці наші.

- Також для документа цього виду характерно використання умовних речень зі «si»:

Si autem heres alicujus talium fuerit infra etatem et fuerit in custodia, cum ad etatem pervenerit, habeat hereditatem suam sine relevio et sine fine.

Якщо ж спадкоємець когось із таких (власників) виявиться неповнолітнім і знаходиться під опікою, то, досягнувши повноліття, нехай отримує свою спадщину без сплати додаткових коштів і мита.

- Використання Gerundium / Gerundivum для вираження мети дії разом зі сполучником ad:

Nulla vidua distringatur **ad se maritandum**, dum voluerit vivere sine marito, ita tamen quod securitatem faciat quod se non maritabit sine assensu nostro, si de nobis tenuerit, vel sine assensu domini sui de quo tenuerit, si de alio tenuerit.

Ніяка вдова не повинна бути примушена до шлюбу, поки бажає жити без чоловіка, але, щоб представила за поруку, що не вийде заміж без нашого погодження, якщо вона від нас залежить, або без згоди свого господаря, від котрого вона залежить, якщо вона від кого-небудь іншого (а не від нас) залежить.

Et **ad habendum** commune consilium regni de auxilio assidendo aliter quam in tribus casibus predictis, vel de scutagio assidendo, summoneri faciemus archiepiscopos, episcopos, abbates, comites, et majores barones sigillatim per litteras nostras;

Для скликання загальної ради королівства при наданні допомоги в інших випадках, крім трьох вищезгаданих, або для оподаткування щитовими грошима, ми наказуємо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів (majores barones) нашими листами через нашу печатку;

Загальна стилістика хартії як законодавчого документа характеризується стандартизованістю та чіткістю викладу думок. Про це свідчить поділ документа на глави, які надають хартії більшої структурованості та наявність іменникових конструкцій (Gerundium).

Основні граматико-стилістичні характеристики едикту як законодавчого документа наступні:

- Використання умовно-підрядних речень:

Ut ubicumque census novus impie addetus est et a populo reclamatur, iuxtainquaesitione misericorditer emendetur.

Якщо будь-де доданий новий ценз буде опротестований народом, потім милосердно має покращитися інквізицією. (Edictum Chlotari)

- Використання 1 ос. множини:

Primo consideravimus de honore ecclesiarum et sacerdotum ac servorum Dei et immunitate rerum ecclesiasticarum, ut nullus sibi de ipsis rebus contra auctoritatem praesumat;

Спочатку, ми розглядаємо про переваги церков, священників і слуг божих та звільнення від повинностей церковного майна, щоб ніхто для себе не отримав переваг від їхніх справ проти влади.

Volumus et expresse comitibus nostris mandamus, ut villae nostrae in dominicatae, sed et villae de monasteriis, quae et coniugi nostrae et filii ac

filiabus nostris concessa atque donata habemus, quaeque sub immunitate consistunt, cum salvamento et debita reverentia in comitatibus illorum consistant. (Edictum Pistensia)

Ми бажаємо і чітко доручаємо нашим союзникам, щоб наші володіння у домінікатах, але й володіння монастирські, які ми маємо передати і віддати і нашомій дружині, і синам, і дочкам, включаються до звільнення від повинностей, з чиною повагою підкорюються союзникам.

Стилістика даного виду законодавчого акта не містить якісно нових характеристик, які б виокремили його серед інших юридичних документів. Єдине, на що ми можемо звернути увагу – це використання речень-періодів, накопичення речень зі сполучником et або de, які вносять до тексту параметри лінійності, послідовності та логічності викладу:

1. De monachis gyrovagis vel sarabaitis.
2. De anachoritis: melius est ut bortentur in congregatione permanere, quam animus eorum aliubi ambulare temptet.
3. De oboedientia quae abbati exhiberi debet, et ut absque murmuratione fiat.
4. De decanis et praepositis: ut eorum mutatio secundum regulam fiat.

(Duplex legationis edictum)

1. *Про монахів гіровагів та сарабаїтів.*
2. *Про анахоретів: буде краще, якщо вони зможуть збиратися в общини, ніж їхній дух буде спокушатися де-інде.*
3. *Про покірність, яку мають представляти абати без бурмотіння.*

4. *Про деканів та настоятелів монастирів: що їхня зміна підпорядковувалася другому правилу.*

Декрет як один із видів юридичного документа Західної Європи вирізняється наступними характеристиками:

- Переважання умовно-підрядних речень, які можуть характеризуватися відтінком наслідковості, до типу українського «якщо....., то.....»:

Si quis in alterius domum ubi clavis est furtum invenerit, dominus domus de vita conponat. (Decretio Chlotarii regis)

Якщо хтось в якийсь дім, де є ключ, пробереться з крадіжкою, господар дому може розпоряджатися життям.

- Декрети, які були видані королями Польщі дещо відрізняються від декретів, які були випущені в західних регіонах Європи, оскільки тут кожен пункт законодавчого документа має свою назву, а далі чітко роз'яснення правового положення. Кожна глава починається з прийменника «de» (укр. про). Зазвичай такі глави являють собою речення періоди, як от, наприклад, *Decreta comitiis Radomien:*

De tempore servorum sub indicto tempore belli licentiandorum.

Quicumque servientium sive famulantium sub expeditione bellica. aut aliqua alia necessitate justa et legitima, licentiam a servitio apud doiminum suum petierint et ab eo recesserint, perpetuo etiam sint infames, habebit autem quilibet ante bellicam expeditionem ante necessitatem domini sui sex septimanarum tempus, infra quod et non celerius a domino suo licentiam a servitio petet et postulabit.

Про час рабів у вказаний час військової ліцензії (дозволу)

Будь-який з підлеглих чоловіків та жінок під час військових походів або іншої необхідності по праву і по закону отримують дозвіл про служіння у свого господаря і якщо не повернуться назад, назавжди буде осоромлений, але він матиме часу у шість тижнів перед військовим походом або іншою потребою, протягом якого і не швидше у свого господаря дозвіл про службу може просити і вимагати.

Зовсім інші характеристики, принаймні, стилістичні ми можемо виділити у *Decretum ducis Janusii contra desidentes*. Даний юридичний документ не має поділу на глави і направлений проти лютеранської віри, яка почала розповсюджуватись в той час в межах усієї Європи:

*...sive Latino, sive Alemanico, aut quovis alio, tenere apud se, et in domibus suis habere, legere, ac ipsum falsum dogma Lutheranorum profiteri, sectam portare, tueri, et alijs eandem persvadere praesumat. Ita tamen, ut quicunquo de hac secta legitime convictus et probatus fuerit, talis **vita privari** debeat.*

...або латиною, або алеманською, або будь-якою іншою, утримувати біля себе, і мати у своїх будинках, читати і визнавати фальшиву догму лютеранської церкви, нестимуть і розповсюджуватимуть вчення і переконуватимуть інших. Тоді, якщо хтось буде запідозрений і звинувачений у підтриманні цього вчення, має бути позбавлений життя.

- В цій же частині можна побачити використання своєрідного фразеологізму **vita privari** – позбавлений життя.

Ще один цікавий документ даного виду – це *Decreta in conventione generali Cracoviensi, omnium regni ordinum consesuedita*, де вирішено було провести через особливі комісії оцінку доходів з земель; збирачам

податків призначена платня, щоб покласти край вимаганням і казнокрадству; в кожному повіті уповноважений повинен був вибирати з-поміж шляхти придатних для військової служби, вести їх у вказане місце, стежити за дисципліною і виплачувати платню.

Цей законодавчий акт не має поділу на глави, але його виклад є досить чітким та послідовним. Декрет не схожий на інші законодавчі акти ще й синтаксичними конструкціями, оскільки умовна модальність тут виражається лише використанням *Modus Coniunctivus*, а не умовно-підрядними реченнями наслідку, тому ми можемо говорити про настановичий характер цього декрету:

Item eligemus cum Capitaneo generali Praefectos militum, hoc est, Poruczniki: in quolibet Palatinatu viros possessionatos, et rei militaris peritos.

І так ми обираємо з Капітаном головного військового перфекта, який є Поручник: в будь-якому воєводстві мужів, які володіють і знають військову справу.

Універсал не можна назвати питома українським законодавчим документом, оскільки був він запозичений з польської юриспруденції. Оскільки універсал не мав чіткої спрямованості своєї дії, тому і характеристики тут можна виділити найрізноманітніші.

- Використання *gradus superlativus*:

Serenissimis, Celsissimis, Illustrissimis, Excellentissimis, Perillustribus, Illustribus, Generosis, Spectabilibus Domibus, Regibus, Electoribus, Principibus, Marchionibus, Rebus publicis, Comitibus, Baronibus, Nobilibus, Civitatibus etc. Ets

Найсвітлішим, найбільш високопоставленим, високороднішим, найнеперевешенішим, найбільш овіяним славою, знатного походження, благородним, неперевершеним государям, царям, керівникам, маркізам, політикам, союзникам, баронам, знаті, громадянам та всім іншим.

- Використання 1-ої особи множини, а для підкреслення важливості матеріалу – використання займенника «ми», так званого «*nos majestatis*»:

Nos, Universus Exercitus Zaporovianus, notum testatum que facimus coram Deo et toto mundo hac nostras incera et Candida manifestatio (Універсал від імені Війська Запорозького до іноземних володарів про причини розриву з Московою, 1658 вересень-жовтень).

Ми, Зібрання Війська Запорозького, засвідчуємо і розглядаємо в присутності Бога і всього світу цим правдивим та щирим виявленням:

Nos Ioannes Wyhowski Generalissimus Exercitum Zaporoviensium cum tota Militia Zaporouiana notum testatumque facimus.

Ми, Іван Виговський, гетьман Війська Запорозького з усім Військом Запорозьким тим заявляємо. (Універсал Івана Виговського, яким він уповноважив Юрія Немирича, Івана Ковалевського та Івана Федоровича вести переговори з послом шведського короля й укласти договір зі Швецією).

- В цьому документі ми зустрічаємо використанні аббревіатур:

*Quia nos sequenti propositum pie defuncti **Ill-mi (Illustrissimi)D-ni(Domini)** Bohdani Chmielnicki praedecessoris nostri,*

*Виконуючи наміри покійного **найкращого вождя Богдана Хмельницького.***

Привілеї – законодавчі документи, що використовувалися канцеляріями саме Східної Європи. Основні характеристики даного документа такі:

- Використання звороту *Accusativus cum infinitivo*:

Quod decedentibus Nobis de hac luce masculinam prolem nostram tantumet non *faemineam deberent habere* et sibi recipere nostrum in haeredem et successo rem Regni Poloniae, demum Baronum, Militum, Nobilium, et aliorum omnium consensu et voluntate accedente, filias nostras non extante pvolo masculina sibi in Dominos et haeredes Regni praedicti acceperunt, quas fieri nostros successores, et coronam Regni Poloniae ipsas volunt et voluerunt obtinere.

Щоб нам пристойним з цього світла мають собі взяти і отримати чоловічий рід, але не жіночий у спадкоємці і приємники королівства Польського, а саме баронів, військових, і знаті, і всіх інших за згодою та бажанням, не довго наших дочок наших для продовження чоловічого роду і спадкоємців королівства вони мають прийняти, щоб стати нашими спадкоємцями, і корону королівства свого бажать чи бажали отримати. (Privilegium Ludovici regis confirmans omnes lateras, Jura, Et libertates per antecessors ejus, indigenis regni Poloniae concessas per quod nova sex emptions suas regno dedi tpulchras et perutiles, ut privilegium continent. Cassoviae anno 1374)

- Використання 1-ої ос. множини в дієслівних формах:

Tunc enim multis errorum et dubiorum incommodis prudenter *occurrimus*, dum gesta aetatis nostrae literarum apicibus, et sigillorum appensionibus *perennamus*.

І так ми уникаємо помилок і сумнівів, доки ми зможемо надовго зберігати наші розпорядження, рукописи і печатки, проголошені протягом багатьох років. (Privilegium praelatorum Lithuaniae, tempore Vladislavi Jagellonis ad regnum de ducatu assemtorum se regno ad communia auxilia inscribentium. Item quod nullum alium quam Vladislavum Regem pro Domino habituri sunt, post mortem Vitowdi. Item quod communi consensus de utroque domino res sit eligendus)

...ac si in praesentibus literis expresse describerentur in omnibus ipsorum et ipsarum punctis, articulis, sententiis, clausulis et consuetudinibus roboranda, confirmanda et ratificanda, roborandasque confirmandas, et ratificandas **duximus et decrevimus ac roboramus, confirmamus, ratificamus**, et praesentibus literis approbamus, illa et illas perpetuas, indubitatas, inviolabiles, firmas et validas in sempiternum futures, etc.

...і якщо в нинішніх розпорядженнях чітко описується в усіх пунктах, статтях, артикулах, рішеннях, клаузулах і зібраннях укріплення, затвердження і погодження ті, які укріплюють, затверджують і погоджують і ми провели, дозволили і укріпили, затвердили і ратифікували і теперішніми розпорядженнями прийняли, це і ці вічні, непорушні, невразливі, міцні і могутні і вічні у майбутньому і т.д.

Отже, спільні стильові, граматичні та лексичні особливості латинськомовних законодавчих документів Західної та Східної Європи VIII-XVII століть:

- Використання 1-ої особи множини в дієслівних формах;
- Застосування віддієслівних іменникових та прикметникових форм Gerundium та Gerundivum;

- Вживання синтаксичних конструкцій *Accusativus cum Infinitivo* та *Nominativus cum Infinitivo*;
- Використання підрядно-умовних речень з «si» для вираження накладання певної заборони та покарання у випадку її невиконання;
- Використання для вираження знеособленості речення замість 3-ої ос. одн. 1-а ос. мн.;

Стиль законодавчих документів Західної та Східної Європи якісно не відрізняється один від одного. Йому притаманні: стислість, чіткість, конкретизованість, уникнення абстрактивних значень та фразеологізмів. Часто можна помітити вкраплення питомо власних лексичних одиниць, які латинській мові не властиві, але використовуються в розмовній мові даного ареалу.

Стилістично від решти законодавчих документів відрізняється папська булла. Тексти даного нормативного акта частіше всього наповнені метафори, епітетами та іншими фігурами мови, які змінюють характер документа із цілком офіційного до урочисто-піднесного. Це, перш за все, пояснюється, приналежністю булли не до світського документообігу, а до церковного, а також особливостями функціонування папської канцелярії.

Висновки до Розділу 3

Підхід до вивчення законодавчого документа як особливого виду писемності та літератури розкриває перед нами можливість тлумачення мови, яка використана для його створення як мова права.

Мова права – це особливий, стилістично та жанрово зумовлений вид літературної мови, яка має певну специфіку правової сфери та підпорядковується її професійно-комунікативним потребам.

Специфіка мови закону полягає в тому, що вона повинна точно передавати взаємозв'язок юридичних понять та усі нюанси думки законодавця. Розвиток мови закону показує: 1) перехід від мови до письма; 2) спеціалізація і технічність (наприклад, юридичні словники), і 3) використання права

Даний феномен постає об'єктом вивчення юридичних, філологічних та філософських наук, а також разом зі своїми стильовими особливостями та характеристиками утворює новий розділ лінгвістичного знання – правничу лінгвістику.

Три додаткові ключові сфери дослідження юридичної мови складаються із аналізу мовного акта, дискурсу, взаємодії і критичного аналізу дискурсу.

Законодавчий текст на відміну від художнього зорієнтований на логічне, а не на емоційне сприйняття. Він лаконічний, стандартизований, позбавлений не тільки художньої виразності, а й авторської індивідуальності. Стилiстичні особливості мови права, які були виділені С.Е. Зархіною, цілком можуть застосовуватися до латинськомовних законодавчих документів, проте, звісно, з іншими граматичними та лексичним

особливостями. Так, на основі класифікації стильових особливостей мови права законодавчого документа, розробленої для україномовних законодавчих актів, нами була розроблена та заснована власна:

- Використання 2-ої особи множини в дієслівних формах;
- Застосування віддієслівних іменникових та прикметникових форм Gerundium та Gerundivum;
- Вживання синтаксичних конструкцій Accusativus cum Infinitivo та Nominativus cum Infinitivo;
- Використання підрядно-умовних речень з «si», для вираження накладання певної заборони та покарання у випадку її невиконання;
- Для вираження знеособленості речення замість 3-ої особи одними використовується 1 особа множини.

ВИСНОВКИ

Латинськомовний законодавчий документ – це складна багатогранна структура, яка характеризується багатьма лінгвістичними, історіографічними та юридичними поняттями.

Перш за все законодавчий документ – це текст, який є складною семіотичною системою. Розглядаючи законодавчий документ як такий, що складається з лінгвістичних та нелінгвістичних семіотичних систем, було здійснено аналіз його основних семіотичних характеристик. і таким чином виявлено, що текст законодавчого документа:

- умовний (символічний) – оскільки сам текст подібний до свого значення;

- прямий – такий, що посилається на предмет або явище, а саме текст та печатка на ньому служать засобом аутентифікації;

- асинтагматичний – текст несе повідомлення про автентичність документа, який закріплений печаткою з написом;

- тематичний – використовується для передання певної інформації.

- аситуативний – у якому не відбувається зміни значення, тобто графічно текст може змінюватися, але первинне значення підтвердження достовірності залишається.

Синтагматичні зв'язки, які існують між внутрішніми компонентами (вербальними та невербальними або паралінгвістичними) забезпечують функціонування тексту як системи знаків, що задіяні в комунікації і відносять його до креолізованого тексту, фактура якого складається з негомогенних частин, домінанту поля яких створюють паралінгвальні засоби, що відносяться до іконічних (зображувальних засобів).

Сукупність таких неоднорідних характеристик тексту дає можливість говорити про латинськомовні законодавчі документи як сукупність мозаїчних, неоднорідних структур, які розглядаються згідно з поняттями гіпертексту, що постає з'єднанням смислової структури, структури внутрішніх зв'язків якогось змісту та технічного середовища і, зберігаючи мереживий характер, переходить у форму впорядкованої за змістом послідовності висловлювань.

Латинськомовний законодавчий документ бере свій початок від існування Римської імперії, яка зі своїм розпадом залишила юридичній науці неоціненні зразки законотворчості.

Основні характеристики та параметри функціонування законодавчого документа того часу були збереженні Східною Римською імперією, а саме Візантійською імперією. Саме з Візантійської імперії беруть свої витoki перші документи тогочасного європейського світу – папські булли. Поняття «булла» досить довгий період часу було притамане лише вислій печатці, що використовувалася папською канцелярією, але семантичний зв'язок між документом та печаткою, що його автентифікувала, став настільки міцним, що взаємодія тексту папської булли та вислої печатки на ньому призводить до переходу значення булли-печатки у буллу як законодавчий документ, що використовувався в межах папської канцелярії.

Законодавчий документ – не лише текст, який може бути проаналізований відповідно до різних лінгвістичних та юридичних параметрів, але і цінний матеріал дослідження таких дисциплін як джерелознавство та історіографія, оскільки цілком докладно та повно може охарактеризувати історичні, суспільні та культурні зрушення, що відбували в періоди видання чи затвердження даного законодавчого документа.

З історичним відходом від так званих «темних часів» юридична наука починає набирати нових обертів і тому саме в кінці IX на початку X століття був створений цілком новий вид законодавчого документа – капітулярій (одне із нововведень так званого Каролінгського відродження), який і вінчає розквіт західноєвропейської юридичної думки.

Документообіг Західної та Східної Європи VIII-XVII століть в основному відрізнявся ареальним функціонуванням: так, для Західної Європи було притаманне використання: папських булл, капітуляріїв, хартій, едиктів. Східній – універсалів та привілеїв.

Структуру тексту законодавчих актів прийнято називати формуляром. Існують різні види формулярів. Їх характеристики залежить від самого документа і мають наступні структурні елементи:

- Папська булла складається з: інтитуляції, інскрипції, салютації, наррації, диспозиції, кораборації, датуму.
- Капітулярій: інтитуляції, салютації, інвокації, диспозиції, датуму.
- Хартія: інтитуляції, салютації, інвокації, диспозиції, датуму.
- Едикт: інтитуляції, наррації, інскрипції.
- Декрет: інтитуляції, наррації, кораборації, датуму.
- Універсал: інскрипції, інтитуляції, наррації та датуму.
- Привілей: інтитуляції, інскрипції, наррації, кораборації та датуму.

Законодавчий документ, використовуючи лише певні лексичні, граматичні та стилістичні особливості властиві правовому висловлюванню, послуговується засобами відносно нової лінгвістичної категорії – мови права.

Дане поняття виникло відносно недавно і разом у сукупності із рештою лінгвістичних характеристик (лексичних, стилістичних та граматичних) утворило нову галузь дослідження лінгвістики як правова лінгвістика.

Законодавчий текст на відміну від художнього зорієнтований на логічне, а не на емоційне сприйняття. Він лаконічний, стандартизований, позбавлений не тільки художньої виразності, а й авторської індивідуальності. Стилiстичні особливості мови права, які були виділені С.Е. Зархіною, цілком повно можуть застосовуватися до латинськомовних законодавчих документів, проте, звісно, з іншими граматичними та лексичними особливостями. Так, на основі класифікації стильових особливостей мови права законодавчого документа, розробленої для україномовних законодавчих актів, нами була розроблена та заснована власна:

- Використання 2-ої особи множини в дієслівних формах;
- Застосування віддієслівних іменникових та прикметникових форм *Gerundium* та *Gerundivum*;
- Вживання синтаксичних конструкцій *Accusativus cum Infinitivo* та *Nominativus cum Infinitivo*;
- Використання підрядно-умовних речень з «*si*», для вираження накладання певної заборони та покарання у випадку її невиконання;
- Для вираження знеособленості речення замість 3-ої особи одними використовується 1 особа множини;

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авакьян С. А. Конституционное право: энциклопедический словарь. М.: Инфра-М, 2000. 676 с.
2. Агеев В. Н. Семиотика. М.: Весь мир, 2002. 256 с.
3. Аймермахер К. Знак, текст, культура. (Труды Института европейских культур.) М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2001. 394с.
4. Алексеев С. С. Философия права: История и современность. Проблемы. Тенденция. Перспективы. М.: Норма, 1999. 329 с.
5. Алексеев Ю. Г. Вербальный и иконический компоненты креолизованного текста в интракультурной и интеркультурной коммуникации (экспериментальное исследование): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Ульяновск, 2000. 23 с. URL: <http://docplayer.ru/49426947-Alekseev-yuriy-gennadevich.html> (Дата звернення 08.07.2017).
6. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія: навчальний посібник. 2-ге вид., змін, і доп. К.: Стилос, 2004. 277 с.
7. А р у т ю н о в а Н. Д. Я з ы к и м и р ч е л о в е к а . М. : Я з ы к и р у с с к о й к у л ь т у р ы , 1999. 896 с.
8. Атарщикова Е. Н. Форма, содержание и язык права // Общество и право: [науч.-практ. журнал]. Краснодар: Краснодарский университет Министерства внутренних дел Российской федерации, 2012. №5 (42). С. 21–26.
9. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стер. М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. 571 с.
10. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка; пер. с франц. М.: Иностранная литература, 1955. 416 с.
11. Баранов А. Н., Паршин П. Б. Воздействующий потенциал варьирования в сфере метаграфемии // Проблемы эффективности речевой коммуникации: сб. обзоров. М.: ИНИОН, 1989. С. 41–115.
12. Барт Р. Текстовый анализ // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX: Лингвостилистика. М.: Прогресс, 1980. С. 307–312.
13. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках: Опыт философского анализа // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., 1986. URL: <http://www.infoliolib.info/philol/bahtin/probltext.html>. (Дата звернення 16.10.2015)
14. Бездрабко В. В. Акти історичні // Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. 688 с. іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Akty_istorychni (Дата звернення 15.05.2016)
15. Белоусов В. Н. Законодательные факторы развития двуязычия в полиэтнисечком социуме // Ежегодные международные чтения памяти Н. С. Трубецкого. Чтения 1999. Евразия на перекрестке языков и культур. Типология языков и культур. М., 1991. С. 23–25.

- 16.Бентам И. Избранные сочинения Иеремии Бенгама; Пер. А. Н. Пыпина и А. Н. Неведомского; пред. Ю. Г. Жуковского. СПб.: Изд-во «Русской книжной торговли», 1867. 678 с.
- 17.Бернацкая А. А. К проблеме «креолизации» текста: история и современное состояние // Речевое общение: специализированный вестник. Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 2000. Вып. 3 (11). С. 104–110.
- 18.Боголюбов С. А. Стиль правовых актов // Советское государство и право. М.: АН СССР, Институт государства и права, 1973. №3. С. 101–105.
- 19.Бойко Н. В. Латинськомовна інскрипція в Україні кінця XVI–початку XVIII століть (лексико-граматичний аспект): дис. . . канд. філол. наук: 10.02.14. К., 2006. 218 с.
- 20.Боровский Я. М., Болдырев А. В. Учебник латинского языка (для гуманитар. факульт. университет.). 4-е дополн. изд. М.: Высшая школа, 1975. 479 с.
- 21.Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т. 72. СПб, 1904. 487 с.
- 22.Вашунина И. В. Взаимодействие визуальных и вербальных составляющих при восприятии креолизованного текста. Нижний Новгород: Изд-во НГПУ, 2007. 421 с.
- 23.Виноградов В. В. О задачах стилистики // Виноградов В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы. М.: Наука, 1980. URL: <https://ksana-k.ru/?p=561> (Дата звернення 01.07.2016)
- 24.Вихованець І. Р. Синтаксема. Синтаксис. Синтаксична конструкція. Синтаксична функція. Синтаксичний зв'язок. Синтаксичні відношення. Синтаксичні одиниці // Українська мова. Енциклопедія; редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Татаренко (співгол.), М. П. Зяблюк та ін.]. К.: Укр. енцикл., 2000. С. 546–550.
- 25.Власенко Н. А. Основы законодательной техники. Практическое руководство. Иркутск: Вост.-Сиб. кн. изд-во, Норма-плюс, 1995. 54 с.
- 26.Власенко Н. А. Язык права; Гос. ин-т регионального законодательства администрации Иркутской области. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное изд-во, 1997. 176 с.
- 27.Войцехівська І. Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни. К., 2001. С. 255–270.
- 28.Волошин В. Г. Комп'ютерна лінгвістика: навч. посіб. Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. 382 с.
- 29.Галяшин Є. І. Лінгвістична експертиза усного та письмового мовлення як джерело судових доказів // Право і лінгвістика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. Сімферополь: Доля, 2003. Ч. 2. С. 17–22.
- 30.Гальперин И. Р. О понятии «текст» // Вопросы языкознания. М.: Наука, 1974. № 6. С. 68–78.
- 31.Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981. 139 с.
- 32.Геродот. Історії в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993. 576 с.

33. Гіпертекст – визначення поняття, оптимальні комунікації. URL: <http://jak.magey.com.ua/articles/gipertekst-viznachennja-ponjattja-optimalni.html>. (Дата звернення 11.09.2015)
34. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. К.: Наукова думка, 1984. 228 с.
35. Грушевський М. С. [Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. \[редкол.: П. С. Сохань \(голова\) та ін.\]](#). К.: Наукова думка, 199. 776 с.
36. Губаева Т. В., Пиголкин А. С. Лингвистические правила законодательной техники // Проблемы юридической техники: Сб. ст. Нижний Новгород, 2000. С. 275–282.
37. Гумецька Л. Л. З історичної лексикографії української мови // Мовознавство. 1981. № 1. С. 38–44.
38. Гумецька Л. Л. Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові // Мовознавство. 1976. № 4. С. 71–74.
39. Гутнова Е. В. Возникновение английского парламента. М.: Изд-во МГУ, 1960. 560 с.
40. Гадамер Г.-Г. Межі мови // Г.-Г. Гадамер Герменевтика і поетика: Вибрані твори [пер. з нім.]. К.: «Юніверс», 2001. С. 176–178.
41. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь: более 200 000 слов и словосочет. Изд. 12-е, стер. М.: Дрофа: Русский язык-Медиа, 2009. 1055 с.
42. Девото Дж. Латынь после падения Римской империи // Современное итальянское языкознание: сб. статей. М.: Прогресс, 1971. 349 с.
43. Дерюгин А. А. Причастия настоящего времени в архаической латыни // Вопросы стилистики: сб. стат. Вып. 1. Саратов, 1962. С. 261–268.
44. Дигесты Юстиниана. В 8 т. / Отв. ред. Л. Л. Кофанов; Пер. с латинского Д. В. Афиногенова. М.: Статут, 2002–2006.
45. Дорошенко Д. І. Огляд Української історіографії. К.: Українознавство, 1996. 257 с.
46. Дрбоглав Д. А. Учебное пособие по средневековой латыни. М.: Изд-во МГУ, 1993. 142 с.
47. Дюркгейм Э. Социология. М.: Канон, 1995. 352 с.
48. Завгоргодня Л. В. Текстознавство. Навчально-методичні рекомендації до курсу. Ч.: Брама-Україна, 2009. 43 с.
49. Зархіна С. Е. Мова права як предмет філософсько-логічного аналізу (історичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Х., 2005. 20 с.
50. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962. 384 с.
51. Знак // Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Знак> (Дата звернення 08.01.2017)
52. Ивакина Н. Н. Профессиональная речь юриста: учеб. пособ. М.: БЕК, 1997. 488 с.
53. Иванов В. В. Избранные труды по семиотике и истории культуры. М.: Языки русской культуры, 2004. Т. III. 816 с.

- 54.Исаков В. Б. Язык права // Юрислингвистика-2: Русский язык в естественном и юридическом бытии: межвуз. сб. науч. тр.; под. ред. Н. Д. Голева. Барнаул: Изд-во Алт. гос. ун-та, 2000. С. 64–80.
- 55.Іщенко Н. Г. Текст – цілісна смислова і мовленнєва структура. Науковий вісник ДДПУ імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки» (мовознавство): Збірник наукових праць. Т. 1. № 5. Дрогобич, 2016. С. 128–130.
- 56.Калакура Я. Класифікація та ідентифікація джерел з українознавства // Українознавство в системі освіти. К., 1996. С. 143–146.
- 57.Калакура Я. С. Українське історичне джерелознавство: традиції і сучасність // Константи. 1996. № 2 (5). С. 14–23.
- 58.Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. та ін. Історичне джерелознавство: підручник. К.: Либідь, 2002. 488 с.
- 59.Каргер М. К. К истории византийской сфрагистики // Византийский сборник. Под ред. М. В. Левченко. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. С. 260–264.
- 60.Кармин А. С. Основы культурологии. Морфология культуры. СПб.: Изд-во «Лань», 1997. 512 с.
- 61.Каштанов С. М. Русская дипломатика. М.: Высшая школа, 1988. 232 с.
- 62.Кицак Г. В. Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/7162/1/10kgvtyo.pdf>. (Дата звернення 04.04.2017)
- 63.Климанов Л. Г. Византийские отражения в сфрагистике. СПб.: Алетейя, 1999. 373 с.
- 64.Клюканов И. Э. Коммуникативный универсум. М.: Московская политическая энциклопедия, 2010. 256 с.
- 65.Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. М.: ЭТС, 2001. 249 с.
- 66.Кондаурова Х. В. Специфіка граматичних та стилістичних особливостей мови права латинськомовних законодавчих документів // Інтернаука. № 5. 2018. С. 98–101.
- 67.Кондаурова Х. В. Структура латинськомовного законодавчого документу (на матеріалі папських булл, капітуляріїв, універсалів та привілеїв) // Молодий вчений. Вип. №12 (52), грудень, 2017. С. 239–242.
- 68.Корольова Н. В. Принципы средневековой языковой политики в регионе Slavia Latina: латынь как способ социальной дифференциации // Wyrazi z daniew językach słowiańskich. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. № 7. S. 41–47.
- 69.Косіцька О. М. Латинськомовний текст у церковному житті України кінця XVI–XVII ст. (на матеріалі документації Греко-католицької церкви): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.14. К., 2009. 262 с.
- 70.Котелевская И. В. Правовые акты управления: учебно-методическое пособие. М., 2013. 15 с.
- 71.Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підр. для студ. філол. спеціальностей вищ. навч. закладів освіти. К.: ВЦ «Академія», 2002. 368 с.
- 72.Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. О., 2000. 201 с.

- 73.Красницька А. В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування : посіб. 2-ге вид., доповн. і переробл. К.: Парламентське вид-во, 2006. 295 с.
- 74.Красницька А.В. Процесуальні акти кримінального судочинства: юридична техніка, шляхи вдосконалення: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2008. 19 с.
- 75.Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму. М.: Прогресс, 2000. С.139.
- 76.Крюкова Е. А. Язык формальной логики и язык законодательных актов // Юрислингвистика-3: Проблемы юрислингвистической экспертизы: межвуз. сб. науч. тр. Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 2002. С. 128–132.
- 77.Кубко В. П. Документна лінгвістика. Конспект лекцій. Одеса: ОНПУ, 2009. 90 с.
- 78.Кузьменко Г. Н., Отоцкий Г. П. Философия и методология науки: учебник для магистратуры. М.: Издательство Юрайт, 2014. 450 с.
- 79.Кузьмин В. П., Симорот С. Ю., Хадькина Е. В. Юридическая техника: учеб, пособие. Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2016. 129 с. URL: <https://lawbook.online/tehniki-yuridicheskoy-osnovyi/yuridicheskaya-tehnika-ucheb-posobie-kuzmin.html> (Дата звернення 02.04.2016)
- 80.Кулакова Ю. Ю. Язык права // Юридическая техника. Нижний Новгород, 2007. №1. С. 217–219.
- 81.Купер І. Р. Гіпертекст як спосіб комунікації // Соціологічний журнал. М.: Ін-т соціології Російської академії наук, 2005. № 1/2. С. 37–60.
- 82.Лекція з дисципліни «Правнична лінгвістика» на тему: «Мова права і мова закону. Юридичний текст». URL: http://jurfak.univer.kharkov.ua/studentu/newlections/Tema_3_Pravnicha_lingvistika.pdf. (Дата звернення 08.07.2017)
- 83.Лихачев Н. П. Лекции по дипломатике. СПб, 1897. 203 с.
- 84.Лихачев Н. П. Буллы [о венецианской сфрагистике и дипломатики]. М., 1903. 84 с.
- 85.Лихачев Н. П. Деятельность Густава Шлёмберже (по случаю исполнившегося 17 октября 1924 года его восьмидесятилетия и полустолетия ученых трудов / Публикация, послесловие и примечания Степановой Е. В. // ВИД. Л., 1991. Т. 23. С. 233–260.
- 86.Лихачев Н. П. Моловдовулы греческого Востока; Сост. и коммент. В. С. Шандровской. М., 1904. 123 с.
- 87.Лікарчук Н. В. Базові семиотичні моделі комунікації // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Серія 22. К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013 Вип.16. С.69–74.
- 88.Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб: Искусство-СПБ, 2010. 704 с.
- 89.Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства; Предисл. С. М. Даниэля, сост. Р. Г. Григорьева. Спб.: Академический проект, 2002. 543 с.
- 90.Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.
- 91.Малинаускене Н. К. Введение в историю латинского языка: Классический период: курс лекций. Материалы для практических занятий. М.: Греко-латинский кабинет Ю. Шичалина, 2006. 272 с.

92. Мартынова Н. А. Лингвистические особенности взаимоотношений языка и права. URL: http://www.rusnauka.com/45_OINBG_2015/Philologia/6_204576.doc.html (Дата звернення 01.03.2016)
93. Маслов Ю. С. Вступ до мовознавства. М.: Высшая школа, 1987. 272 с.
94. Меркотан Л. Й. Генезис теорії інтертекстуальності // Теоретические и практические научные инновации. Подсекция 6. Филология и журналистика. URL: http://xne1aajfpcds8ay4h.com.ua/files/image/konf_13/doklad_13_5_33.pdf. (Дата звернення 19.07.2017)
95. Миронова В. М. Граматичні особливості латинської актовї мови XV – XVI ст. в Україні (на матеріалі гродських і земських судових актів Галицької, Сяноцької, Премішльської і Львівської адміністративних округ Галицької Русі): автореф. дис. . . . канд. філол. наук. : 10.02.14. К., 1999. 16 с.
96. Миронова В. М. Латинська мова в Україні XV – початку XVIII століття: монографія. К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. 591 с.
97. Миронова В. М. Ускладнені прості речення та їх трансформація у складнопідрядні речення в актовї середньовічній латині (на матеріалі актових записів кінця XV – початку XVI ст.) // Наукова спадщина С. В. Семчинського і сучасна філологія. К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. Ч.2. С.117–123.
98. Мосаковська Х. В. Знак як спосіб передачі інформації. Вербальні та невербальні способи передачі інформації (на матеріалі сфрагістичних написів) // Мовні дисципліни в контексті розвитку сучасної вищої школи. X., 2014. С. 125–126.
99. Мосаковська Х. В. Еволюція латинськомовного сфрагістичного напису // Studia Linguistica. Vol. IX. К.: ВД Дмитра Бураго, 2016. С. 99–103.
100. Мосаковська Х. В. Лінгвoseміотичні виміри латинських сфрагістичних написів // Актуальні проблеми сучасної медицини. VI (68). К., 2014. С. 212–214.
101. Мосаковська Х. В. Структурно-семантичні особливості латинськомовних сфрагістичних написів // Science and Education a New Demension. Philology. IV (20), Issue 85. Budapest, 2016. P. 40–42.
102. Мосаковська Х. В. Структурно-семантичні особливості латинськомовних сфрагістичних написів // Мовні та концептуальні картини світу. Вип. 46 (3). К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. С. 42–48.
103. Мяловицька Н. А. Правовий статус автономних утворень у державному устрої Великобританії // Держава і право. 2011. Вип. 52. С. 212–218.
104. Нелінійне подання інформації, гіпертекст і його використання в комунікації. URL: <http://ukrbukva.net/12323-Nelineiynoe-predstavlenie-informacii-gipertekst-i-ego-ispol-zovanie-v-kommunikacii.html> (Дата звернення 18.09.2017)
105. Нетушил И. В. Латинский синтаксис. Харьков: тип. К. П. Счасни, 1880. 476 с.
106. Николаева Т. М. Паралингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 367.

107. Павленко С. Ф. Візуальні джерела в сучасних історичних студіях: проблеми дослідження та інтерпретації // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 98. С. 95–99. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/gileya_2015_98_25.pdf (Дата звернення 08.05.2016)
108. Палієнко М. Г. Особливості зберігання документальної спадщини у Великобританії: історичні традиції та сучасна організація // Студії з архівної справи та документознавства. 2011. Т. 19, кн. 1. С. 43–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2011_19_1_5. (Дата звернення 08.07.2017)
109. Б. А. О византийских печатях как историческом источнике. М.: ИРАИК, 1992. 218 с.
110. Пасинок В. Г. Основи культури мовлення: навч. посіб. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 228 с.
111. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Издательство иностранной литературы, 1960. 500 с.
112. Петрушевский Д. М. Великая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века: С прил. лат. и рус. текста Великой хартии и др. документов. М.: М. и С. Сабашниковы, 1915. 178 с.
113. Пиголкин А. С. Оформление проектов нормативных правовых актов (Законодательная техника) // Муниципальное право. Обнинск: ЗАО «Институт муниципального управления», 1998. № 1. С. 26–33.
114. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих. М.: Ай кью, 1992. 265 с.
115. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения. М.: Логос, 2000 412 с.
116. Поберезька Г. Г., Волинець І. М. Лінгвістичні основи документознавства та інформаційної діяльності: навч. посіб. К: Знання, 2008. 351 с.
117. Поленина С. В. Законотворчество в Российской Федерации. М.: Институт государства и права РАН, 1996. 146 с.
118. Поняття про знаки, їх класифікація. URL: <http://www.refine.org.ua/print.php?rid=5731&page=2> (Дата звернення 27.08.2017)
119. Попов А. Н., Шендяпин Н. М. Латинский язык. М.: Высшая школа, 1970. 431 с.
120. Почепцов Г. Г. Русская семиотика: идеи и методы, персоналии, история. К.: Ваклер, 2001. 763 с.
121. Прокофьев Г. С. Анализ юридических текстов: некоторые вопросы теории // Вестник МГУ. 1995. № 2. Сер. 11 : Право. С. 80–85.
122. Пьецух В. Семиотика: вибране. URL: <http://www.ukrcenter.com/Література/Вячеслав-Пьецух/74322-6/Семиотика-вибране> (Дата звернення 19.07.2016)
123. Ранке фон Л. Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII столетиях; Пер. с нем. Т. 2. М.: Наука, 2012. 560 с.
124. Реферовская Е. А. Развитие предложных конструкций в латинском языке позднего периода. М.–Л.: Наука, 1964. 116 с.
125. Рихардт Р. Польские заимствованные слова в украинском языке. Richardt, 1957. 217 с.
126. Рязанцева Т. И. Гипертекст и электронная коммуникация. М.: Изд-во ЛКИ, 2010. 256 с.

127. Сандевуар П. Введение в право; Пер. с франц. М.: Интрагэк-Р, 1994. 324 с.
128. Сенив М. Г. К вопросу о развитии предложно-падежной системы латинского языка // Питання класичної філології. Львів, 1988. № 2. С. 49–54.
129. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. 2-ге вид. URL: <http://uchebnik-online.net/book/20-teoriya-derzhavi-i-prava-pidruchnik-skakun-of.html>. (Дата звернення 12.02.2017)
130. Соболевский С. И. Грамматика латинского языка. Часть первая (теоретическая). Морфология и синтаксис. 3-е изд. М.: Лань, 2003. 597 с.
131. Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. М.: Наука, 1983. 96 с.
132. Сорокин Ю. А. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция // Оптимизация речевого воздействия: сб. научн. трудов. М.: Наука, 1990. С. 180–186.
133. Сосюр Ф. Курс загальної лінгвістики; Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. К.: Основи, 2004. 324 с.
134. Степанов Ю. С. Семиотика. М.: Наука, 1971. 168 с.
135. Субботин М. М. Итоги науки и техники. Сер. Информатика. Т. 18. М.: ВИНТИ, 1998. 305 с.
136. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. Т. 1. М.: Наука, 1994. 380 с.
137. Таривердева М. А. От латинской грамматики к латинским текстам (Латинское предложение: форма и смысл). М.: Гумманитарный издательский центр ВЛАОС, 1974. 147 с.
138. Теплюк М. О. Законодавчі акти як безпосередній продукт законодавчого процесу: окремі питання теорії // Віче. № 23. К.: Наук. бібліотека, 2013. С. 20–23.
139. Тихомиров Ю. О. Теория закона. М.: Наука, 1982. 257 с.
140. Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка. М.: Индрик, 2001. 591 с.
141. Тронский И. М. Очерки из истории латинского языка. М.: Из-во АН СССР, 1953. 274 с.
142. Умберто Э. Отсутствующая структура. Введение в семиологию; Перев. с итал. В. Г. Резник и А. Г. Погоняло. СПб.: Симпозиум, 2006. 544 с.
143. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Книга друга; Упорядник: І. Бутич. К., 2006. 800 с.
144. Універсали Павла Полуботка (1722-1723); Упорядник: В. Ринсевич. К., 2008. 720 с.
145. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687); Упорядники: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. К.–Л., 2004. 1088 с.
146. Ушаков А. А. Право, язык, кибернетика // Правоведение. СПб.: И-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1991. № 2. С. 37–39.
147. Філоненко М. М. Психологія спілкування. Підручник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 224 с.
148. Харгунг Ю., Брейдо Е. Гипертекст как объект лингвистического анализа // Вестник Московского ун-та, Сер. 9, Филология. 1996. № 3. С. 61–77.
149. Циганок О. М. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст. К.: Педагогічна преса, 1999. 101 с.
150. Цыпин В. Курс церковного права. К.: Христианская жизнь, 2004. 700 с.

151. Чернюх Б. В. Історична грамати́ка латиської мови: [підручник]. Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 290 с.
152. Чуланова Г. В., Моїсеєнко М. В. Композиційні та функціональні особливості креолізованого рекламного тексту на матеріалі реклами автомобілів // Філологічні трактати. С.: Сумський державний університет. Т. 3, № 4, 2011. С. 80–85.
153. Шандровская В. С. Хронологическая атрибуция печатей с изображениями // Культура и искусство Византии. Крат. тез. докл. науч. конф. Л., 1975. С. 81.
154. Швачко С. О., Кобякова І. К. Поверхнева та глибинна структури юридичних текстів // Право та лінгвістика. 2004. С. 123–139.
155. Шепелёв А. Н. Характеристика юридического языка // Социально-экономические явления и процессы. №1. Тамбов: Тамбовский государственный университет имени Г. Р. Державина, 2012. С. 217–221.
156. Шепелев А. Н. Язык права как самостоятельный функциональный стиль: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Тамбов, 2002. 217 с.
157. Щербина Р. А. Латинськомовна історіографія в Україні середини XVII ст. як мовно-культурне джерело (на матеріалі хронік про Визвольну війну українського народу 1648-1657 років): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.14. К., 2006. 19 с.
158. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста; Пер. с англ. и итал. С. Серебряного. СПб.: Симпозиум, 2007. 502 с.
159. Эпштейн В. Л. Введение в гипертекст и гипертекстовые системы. URL: [http:// www. ipu. rssi. ru/publ/epstn. htm](http://www.ipu.rssi.ru/publ/epstn.htm). (Дата звернення 02.06.2017)
160. Юлдашев Н. Ю. Паралингвистика. Лекции. Нукус: Каракалпакский государственный университет, 2011. 39 с.
161. Юридична енциклопедія; ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.]. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, Т. 3: К – М. – 1998. URL: <http://leksika.com.ua/legal/>
162. Юридична мова. URL: <https://pravo.studio/tehnika-ukrajini-yuridichna/yuridichna-mova-73203.html> (Дата звернення 03.07.2017)
163. Юрчук О. Ф. Експертний лінгвістичний аналіз як елемент нормотворчої діяльності (на матеріалі нормативно-правових актів України та Автономної Республіки Крим) // Вісник Університету внутрішніх справ. Х., 1999. Вип. 7(1). С. 159–162.
164. Якобсон Р. К вопросу о зрительных и слуховых знаках // Семиотика и искусствометрия. Современные зарубежные исследования: Сборник переводов; Сост. и ред. Ю. М. Лотман, В. М. Петров. М.: Мир, 1972. 364 с.
165. Яковенко Н. Н. Палеография латинского документального письма на правобережной Украине (вторая половина XVI – первая половина XVIII веков): автореф. ... канд. истор. наук. К., 1983. 22 с.
166. Alchourrón С. E. Normative Systems. V.: Springer, 1971. P. 208.

167. Atkinson J. *Order in court: The organisation of verbal interaction in judicial setting*. L.: Macmillan, 1979. 275 p.
168. Bascape G. C. *Sigillografia. Il sigillo nella diplomatica, nel diritto, nella storia, nelli arte*. Vol. I. M.: Giuffrè, 1969. 226 p.
169. Bennett W. *Reconstructing reality in the courtroom*. L.: Tavistock Publications, 1981. 205 p.
170. Bentham J. *Of Laws in General*. L.: Athlone Press, 1970. 342 p.
171. Blackburn S. *Spreading the Word*. O.: Oxford University Press, 1984. 310 p.
172. Boretius A. *Monumenta Germaniae Historica. Legum II. Capitularia Regum Francorum*. H.: Societas Aperiendis Fontibus, 1883. T. 1. 472 p.
173. Brink D. *Legal Theory, Legal Interpretation, and Judicial Review. Philosophy and Public Affairs*. Vol.17, №17. N. Jersey: Wiley, 1988. Pp. 105–148.
174. Brufani S., Menestò E. *Fontes Franciscani*. A.: Edizioni Porziuncola, 1995. URL: <http://www.franciscan-archive.org/bullarium/clara.html> (Дата звернення 01.05.2017)
175. *Bullarum Diplomatum et Privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum. Taurinensis Editio*, 1859. T. IV. URL: <https://franciscan-archive.org/bullarium/smonteme.html> (Дата звернення 14.06.2017)
176. Bulygin E. Norms, normative propositions and legal statements // *Contemporary Philosophy (A New Survey)*. Vol. 3. L.: M. Nijhoff Publishers, 1982. Pp. 157–163.
177. *Capitulary. Encyclopædia Britannica* / ed. H. Chisholm. 11th ed. Vol. 5. C.: Cambridge University Press, 1911. 947 p.
178. Charles du C. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. N.: L. Favre, 1883–1887. 693 p.
179. *Constitutio de synodis anno 829 in regno Francorum habendis [BK 184] // Capitularia*. Edition of the Frankish Capitularies. Cologne, 2014. URL: <http://capitularia.uni-koeln.de/capit/ldf/bk-nr-184/> (Дата звернення 13.05.2016)
180. Danziger D. *1215: The Year of Magna Carta*. NYC.: Hodder & Stoughton, 2004. 368 p.
181. Daschl M. Transparency and Doubt: Understanding and Interpretation in Pragmatics and in Law // *Law and Philosophy*. Vol. 7, Issue 2. S.: Springer, 1988. Pp. 203–224.
182. *Edictum Chlotari anno 743*. URL: <http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0643> (Дата звернення 01.06.2017)
183. Egidio F. *Lexicon totius latinatis*. L.: Baldwin et Cradock, 1828. T. 1. 1340 p.
184. Ekins R. *The Nature of Legislative Intent*. O.: Oxford University Press, 2012. 388 p.
185. Endicott T. *Law and Language. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2016 Edition)*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2016/entries/law-language/>. (Дата звернення 10.06.2016)
186. Greenberg M. *Legislation as Communication? Legal Interpretation and the Study of Linguistic Communication // Philosophical Foundations of Language in the Law*. O.: Oxford University Press, 2011. P. 256.
187. Grice H. *Logic and Conversation. // Syntax and Semantics*. Vol. 3: Speech Acts; P. Cole and J. Morgan ed. NY.: Elsevier, 1975. Pp. 41–58.

188. Hart H. *The Concept of Law*. 3rd edition. O.: Clarendon Press, 2012. 315 p.
189. Isidorus Hispalensis. [Etymologiarum libri XX](#). Liber XIX, ch. 31. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/isidore/19.shtml> (Дата звернення 02.04.2017)
190. Jackson B. Some semiotic features of a judicial summing up in an English criminal court. // *International Journal for the Semiotics of Law*. Vol. 7, № 20 Liv.: Deborah Charles Publications, 1994. Pp. 201–224.
191. Kurzon D. Legal language: Varieties, genres, registers, discourses // *International Journal of Applied Linguistics*. Vol. 7, Issue № 2, December 1997. Pp. 119–139.
192. Maley Y. *The language of the law* // *Language and the Law*. L.: Longman, 1994. Pp. 3–50.
193. Marmor A. *The Language of Law*. O.: Oxford University Press, 2014. 176 p.
194. Marmor A. The Pragmatics of Legal Language // *Ratio Juris*. Vol. 21, Issue 21, November, 2008. Pp. 423–452.
195. Pliny the Elder. *Naturalis Historia*. Teubner, 1906. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0138%3Abook%3D37%3Achapter%3D4> (Дата звернення 14.06.2017)
196. Podlech Ad. *Rechtslinguistik* // *Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften*. Bd. II, München: Beck, 1976. S. 105–116.
197. Raz J. *Practical Reason and Norms*. 2nd ed. O.: Clarendon Press, 1990. P. 350.
198. Schiffer S. A Little Help from your Friends? // *Legal Theory*. Vol. 7 (4), 2001. Pp. 421–431.
199. Soames S. *Interpreting Legal Texts: What is, and What is not, Special about the Law* // *Philosophical Essays*. Vol. 1: *Natural Language: What It Means and How We Use It*. P.: Princeton University Press, 2008. Pp. 403–424.
200. Tiersma P. *The Oxford Handbook of Language and Law*. O.: Oxford University Press, 2012. 664 p.
201. *Volumina legum*. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. T. 1. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozfata Ohryzki, 1859. 300 p.
202. Macrobius A. A. T. *Saturnaliorum. Libri VII. Quedlinburgi et Lipsiae: Godofredi Basii*, 1852. 747 p.

ДОДАТОК А

Апробація результатів дисертації*Статті у наукових фахових виданнях України:*

1. Мосаковська Х. В. Структурно-семантичні особливості латинськомовних сфрагістичних написів // Мовні та концептуальні картини світу. Вип. 46 (3). К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. С. 42–48.
2. Мосаковська Х. В. Еволюція латинськомовного сфрагістичного напису // *Studia Linguistica*. Vol. IX. К.: ВД Дмитра Бураго, 2016. С. 99–103.

*Статті в наукових виданнях України,**які входять до міжнародних наукометричних баз:*

3. Кондаурова Х. В. Структура латинськомовного законодавчого документу (на матеріалі папських булл, капітуляріїв, універсалів та привілеїв) // Молодий вчений. Вип. №12 (52), грудень, 2017. С. 239–242.
4. Кондаурова Х. В. Специфіка граматичних та стилістичних особливостей мови права латинськомовних законодавчих документів // *Інтернаука*. № 5. 2018. С. 98–101.

*Статті в іноземних наукових виданнях,**які входять до міжнародних наукометричних баз:*

5. Мосаковська Х. В. Структурно-семантичні особливості латинськомовних сфрагістичних написів // *Science and Education a New Demension*. Philology. IV (20), Issue 85. Budapest, 2016. P. 40–42

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Мосаковська Х. В. Лінгвосеміотичні виміри латинських сфрагістичних написів // Актуальні проблеми сучасної медицини. VI (68). К., 2014. С. 212–214.

7. Мосаковська Х. В. Знак як спосіб передачі інформації. Вербальні та невербальні способи передачі інформації (на матеріалі сфрагістичних написів) // Мовні дисципліни в контексті розвитку сучасної вищої школи. Х., 2014. С. 125–126.

Участь у конференціях:

VI (68) Міжнародний науково-практичний конгрес студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми сучасної медицини» (Київ, 2014);

Всеукраїнська дистанційно науково-практична конференція із міжнародною участю «Мовні дисципліни в контексті розвитку сучасної вищої школи» (Харків, 2014);

XIX Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (Київ, 2010);

Міжнародній науковій конференції «Античний світ та сучасність» (Київ, 2014); Конференції Science and Education a new Dimension «Сучасне і майбутнє філології» (Будапешт, 2015);

XXVI Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (Київ, 2017);

Круглий стіл Київської фонетичної школи «Сучасні тенденції фонетичних досліджень» (Київ, 2017);

Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна філологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (Одеса, 2017).